

ОТКОПАВАЊЕ СВЕТИХ АРХАНЂЕЛА КОД ПРИЗРЕНА.

(ПРЕЛИМИНАРНИ ИЗВЕШТАЈ).

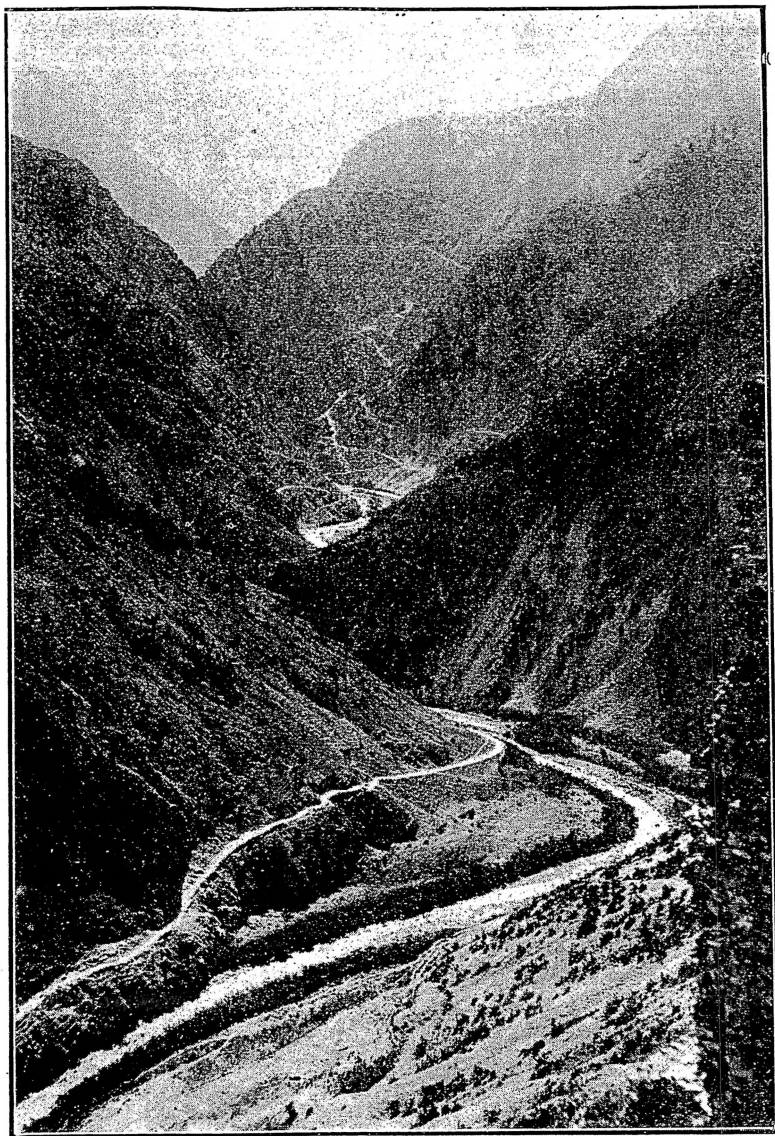
Од 6 јуна до 27 августа 1927 год. откопаване су, под руководством потписаног, велике развалине манастира Светих Арханђела на Бистрици више Призрена. Манастир је задужбина цара Душана. Грађен је у доба његове највеће моћи, у половини XIV. века. Почео је да пропада већ у XV. веку. Сасвим га је уништио Синан-паша почетком XVII. века, те је више од 300 година лежао у потпуним рушевинама под земљом. До сада је откопаван само централни део манастира, са главном црквом Св. Арханђела и гробницом цара Душана. Сем тога откопане су још и две капеле. Св. Николе, једна у доњем манастирском граду, а друга у акрополи Вишеграда. Треба још да се откопају рушевине свих осталих манастирских и градских зграда: трпезарија, болница, ћелије и друге просторије, на терену који је био опасан зидовима доњег и горњег града.

Новчану помоћ за откопавање дало је Министарство Вера, а помоћ у радној снази пружио је Министарство Војске и Морнарице. — У овом прелиминарном извештају, поред кратког описа географског положаја манастира Светих Арханђела и прегледа историје постанка и пропасти његове, износе се само главни резултати досадашњег откопавања. Они дају већ доста јасну слику о архитектури и скулптури ове сјајне царске задужбине Душанове, а пружају нешто података и за оцену њена живописа.

*

Дубоком клисуром, дугом око 6—7 км, која просеца брда између Средске жупе и Призренске котлине, протиче брза шарпланинска река, Призренска Бистрица. Њена клисура је усечена у доста кртом кречњаку. Кречњак је већином модрикаст и тек по где-где бељушаст и руменкаст. Лако се распада и низ ровине стрмих страна клисуре даје многе плавине. Ове плавине често засипају уску путању, која десном обалом Бистрице води из Призрена у Средску и даље за Качаник и Тетово. — Бистрица излази из своје клисуре код Мароша, под самим призренским градом, протиче кроз Призрен и око 9 км западно од њега, под Паштриком више села Кобања, улива се у Бели Дрим.

Већ у старија историска времена постајала су над клисуром Бистрице три утврђења. Њихов је задатак био да чувају богату призренску котлину од продирања у њу, са непријатељским намерама, сиромашних становника западних шарпланинских области и других пљачкаша. Прво утврђење било је над улазом Бистрице из Средске жупе у најужи део клисуре (широк свега 2—4 м, а висок и преко 100 м). Данас се виде само темељи његови на једној од највиших, готово вертикалних стена, у тој клисури. То је т. зв. *Дрвениград*, поред кога води и брдска путања из Призрена за Средску и даље (Слика 1). Око средине клисуре, где Бистрица прави једну већу окуку, са неколико метара издигнутим малим полуострвом, дизао се на једној врло стрмој литици, високој око 120 м изнад корита реке, стари камени град, који је био одлично утврђен. Од њега

Сл. 1. — Клисура Бистрице прама Средској жупи, са Дрвенградом на десној ивици клисурае. (Поглед са Вишеграда прама истоку.)

новништво. То нам сведоче и остаци неколико старих светишта у њој, која и данас имају значај светиња не само за православне Србе и римокатоличке Арнауте, него и за Мухамедовце. Таково је, на пр., место разваљена пећинска црквица Св. Николе, са траговима фресака, на првом километру од Призрена прама Средској изнад десне обале Бистрице (Слика 5). За тим „Мир-камен“ са тајанственом пећином на другом километру од Призрена, више леве обале реке (Слика 6). Ту се призренски Срби скупљају нарочито на „источни петак“, први петак после Ускрса, са посебним култом. Испод тога места, на десној обали Бистрице, одакле се изводи главна вода, звана Митров или К’сумбегов поток, за натапање призренских башта и поља, стециште је муслиманских жена свакога уторника. На том месту спремају оне пилав и кољу црне петлове, према завету, за одржање и здравље деце. Слично чине и Српкиње, православне и муслиманке из целе околине, на развалинама Светих Арханђела под Вишеградом или код чувеног Крк-бунара до високог старог каменог моста, који води преко Бистрице и Дрвенграда за Средску и Шарпланину.

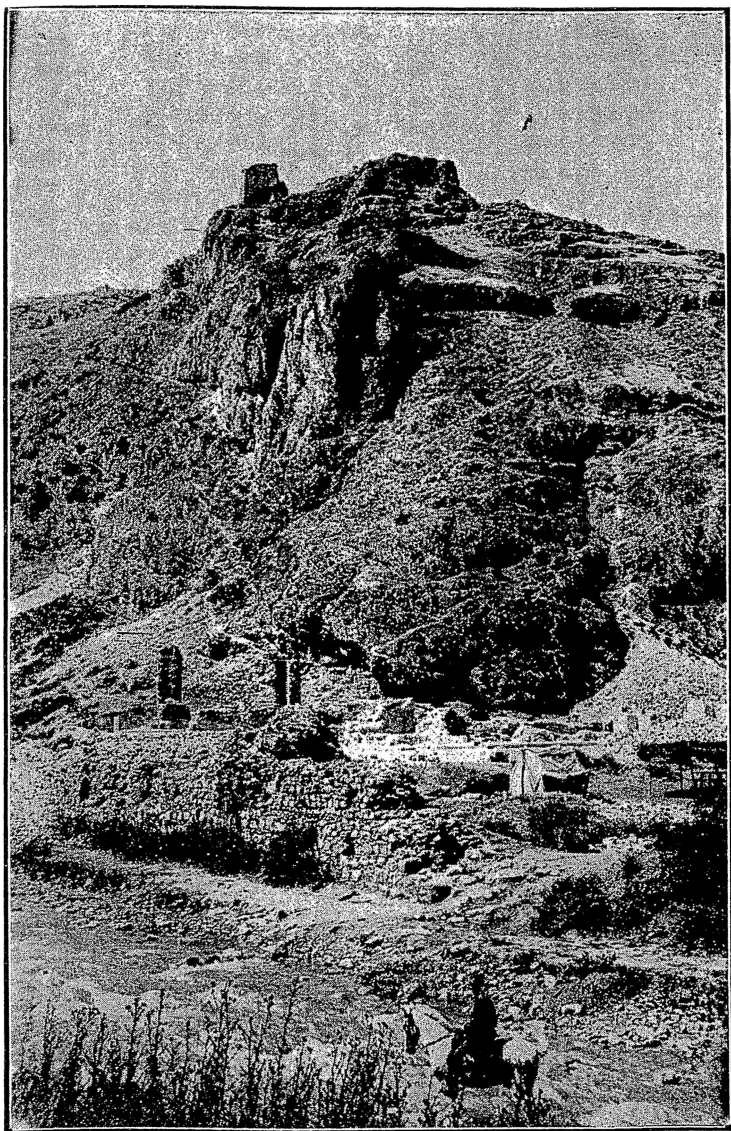
се и данас још виде два појаса зидова са кулама и доста очуваних делова акрополиса. То је познати средњевековни византиски и српски кастел *Вишеград* (Слика 2). Њега су још називали и *Призренцем* и *Горњим градом*, за разлику од старог великог града Призрена, који је на једној нижој тераси у доњем току Бистрице. Тај стари велики град, Призрен-град, који се диже југоисточно над самом призренском вароши, одмах над излазом Бистрице из клисурае код Мароша (Слика 3), било је треће и најважније утврђење на овом простору. Његови доста добро очувани зидови (Слика 4), које су и Турци поправљали и преправљали, и данас сведоче о знатној улози тога града у ранијим временима.

Цела клисура Бистрице, у средњем веку и раније када је била у густој шуми, морала је својом мистичношћу знатно утицати на околно ста-

У средини тих старих и данашњих народних светишта, на малом полуострву које чини Бистрица под старим кастелом Вишеградом, постојала је већ у рана хришћанска времена једна црквица посвећена светим арханђелима Михаилу и Гаврилу, са реномеом чудотворства. Сем сведочанства о тој црквици у повељи цара Душана за његову истоимену задужбину на том месту, то нам потврђују и остаци од ње, нађени под темељима и испод пода велике цареве цркве, као и рани хришћански гробови од великих римских црепова око темеља првобитне мале цркве.

Према свему томе стара црква Светих Арханђела на Бистрици, у мистичној клисури код Призрена, могла је бити једна од најстаријих и најпоштованијих цркава у тој области. И врло је вероватно, да је та околност, можда, највише и утицала на Душана, у доба његових највећих напора за проширењем граница своје државе, да баш то место, у тако уској клисури плаховите Бистрице, изабере за своју главну задужбину и гробницу; и ако је то место, на једном малом готово троугластом полуострву међу високим стрмим стенама (Слика 7), било не само доста тесно него и врло непогодно за подизање једне сјајне царске задужбине. Ову претпоставку поткрепљују и сачувани фрагменти арханђеловске хрисовуље, у којој цар изрично каже: да је на том месту нашао стару цркву Светих Арханђела, раскрчио јој простор до темеља и на њему подигао нову велику цркву „војводама небеских сила“ и „чудотворцима“ арханђелу Михаилу, који је силом моћи своје учинио „извором лекарства цркву своју“, и арханђелу Гаврилу, који је најпоузданији весник радости.¹⁾

О времену када је грађена задужбина цара Душана, Свети Арханђели, има неколико података у историским изворима. Само се до сада држало да ти подаци стоје у контрадикцији међу собом. Али то не стоји. Сви су они тачни и кад се правилно дати-

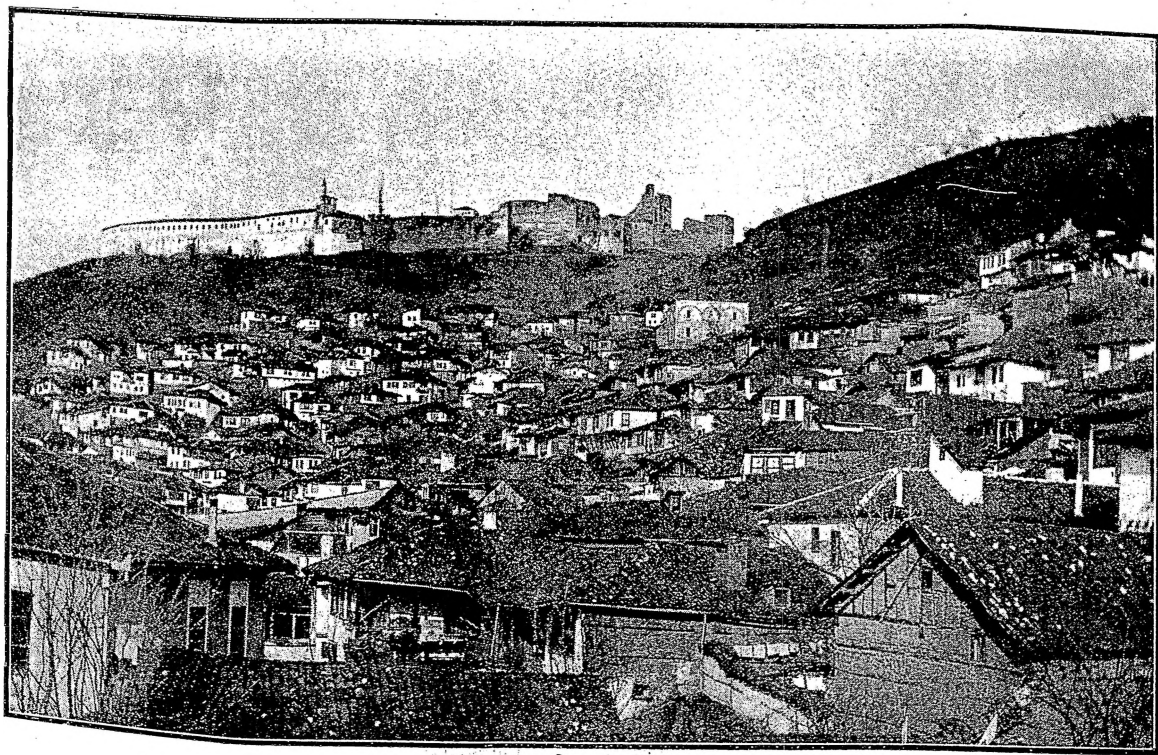

Сл. 2. — Вишеград, са развалинама Св. Арханђела у подножју града на Бистрици. — Поглед са севера.

¹⁾ Гласник Друштва Србске Словесности XV (1862), стр. 268 (157), 264 (281) и 265 (177—178).

Сл. 3. — Клисуре Бистрице праму Призрену, са призренским градом на левој ивици брда где завршује клисура. — Поглед са Вишеграда праму западу.

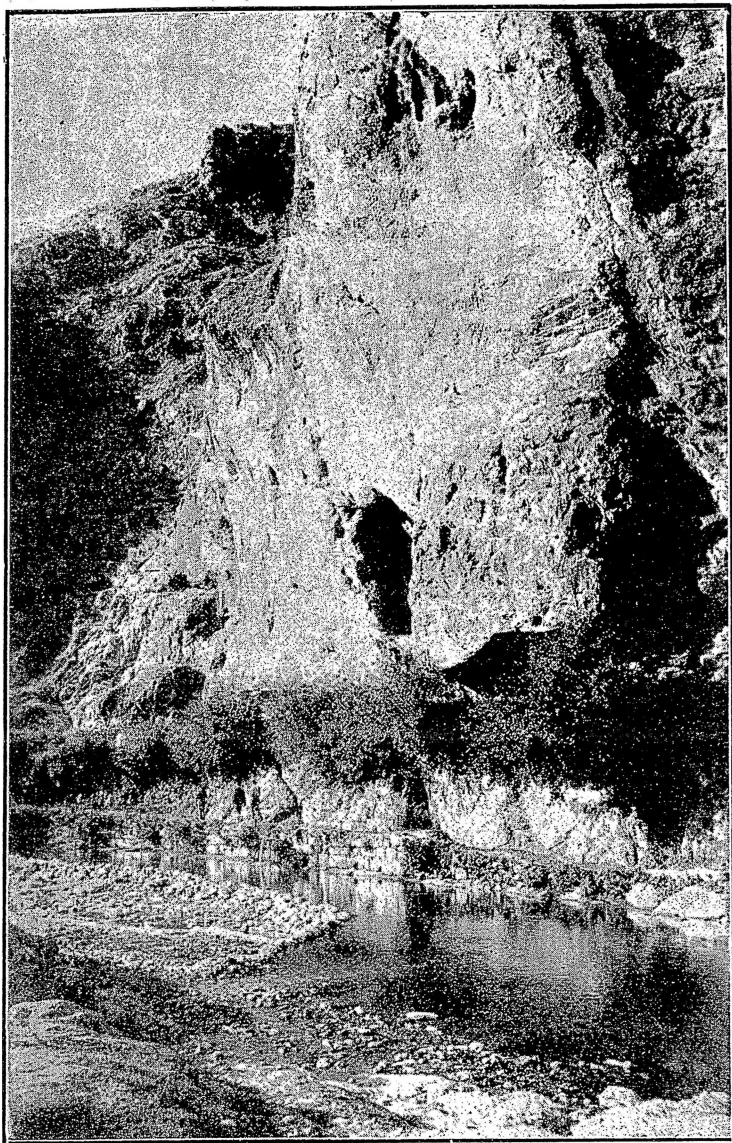

Сл. 4. — Стари призренски град и његово подграђе. — Поглед са југозапада.

рaју и прoтумачe дaју вeрну, иaкo нe пoтпуну, сликy o акцији Душaнoвoј нa пoдизaњу њeгoвe зaдужбинe и грoбницe.

Прeмa рeзултaтимa дo кoјих сaм дoшao прoучaвaјући тe пoдaткe, у вeзи сa oткoпaвaњeм, мoжe сe кaкo пoуздaнo утврдити:

1. Душaн је јoш кaкo крaљ, двe гoдинe пoслe јeднe врлo тeшкe и јeдвa прeбoлeлe бoлeсти, у мaју 1343. гoд., дoшao у Призрeн дa oдрeди мeстo нa

Сл. 5. — Пут зa Св. Архaнђeлe уз Бистрицу, нa првoм километру oд Призрeнa, испoд пeћинскe црквицe Св. Никoлe. — Пoглeд сa југoистoкa.

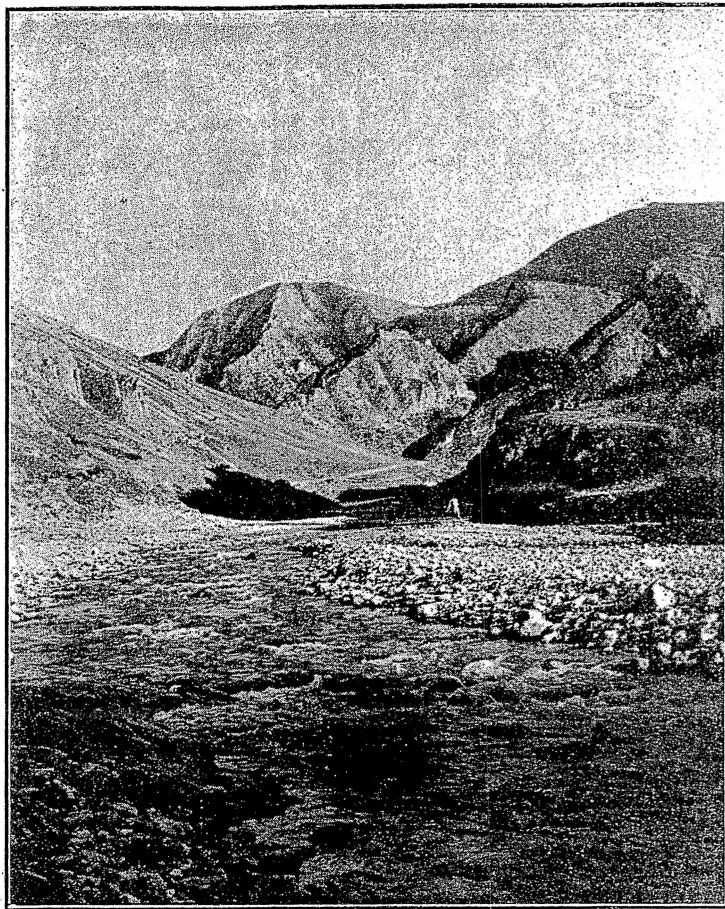
кoмe ћe пoдићи свoју зaдужбину сa грoбницoм зa сeбe.¹⁾ Зa тo мeстo изaбрao је стару чудoтвoрну црквицу Свeтих Архaнђeлa у клисури Бистрицe пoд кaстeлoм Вишeгрaдoм. Oдмaх је ту „пoстaвиo кaмeн“,²⁾ кaкo oбeлeжјe свoјe нoвe зaдужбинe. Зaтим је изaбрao кaлуђeрa Јaкoвa,³⁾ дoцнијeг сeрeскoг митрoпoлитa,

¹⁾ Ст. Нoвaкoвић, Зaкoнски Спoмeници, стр. 412 (I).

²⁾ Глaсник Скупскoг Нaучнoг Друштвa II (1927), стр. 30 (8).

³⁾ Глaсник XV, стр. 276 (27).

за првог игумана својој будућој задужбини и поверио му бригу на припремању свега потребног за подизање једног новог царског манастира, угледнијег и лепшег од свих дотадашњих. Тим актима је манастир Св. Арханђела правно већ основан био. Требало га је само изградити. На терену на коме ће се манастир подићи, ни игде у близини његовој у клисури Бистрице, није било подесног места за подизање привременог склоништа за првог игумана и прву манастирску браћу, док се манастир сагради. Стога је краљ Душан, истом приликом, одмах се и за то постарао. Позвао је хиландарског старца Григорија,

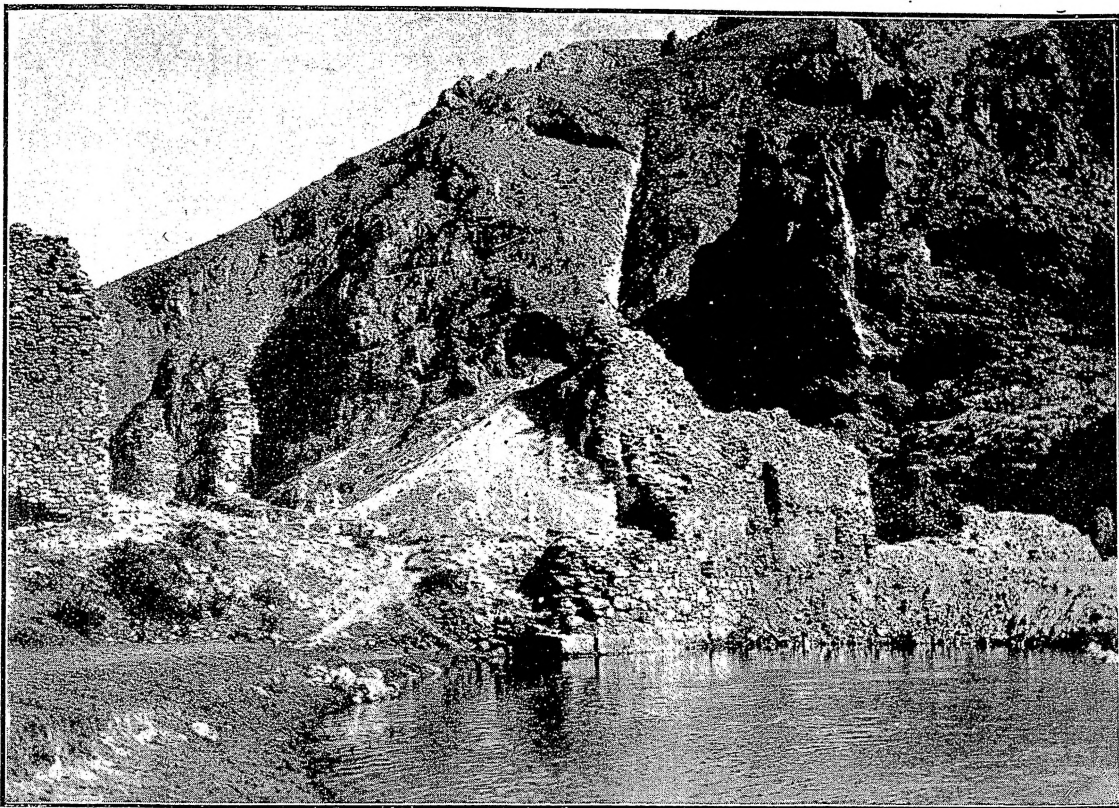

Сл. 6. — Пут за Св. Арханђеле уз Бистрицу, на другом километру од Призрена, испод Мир-камена. — Поглед са запада на Вишеград.

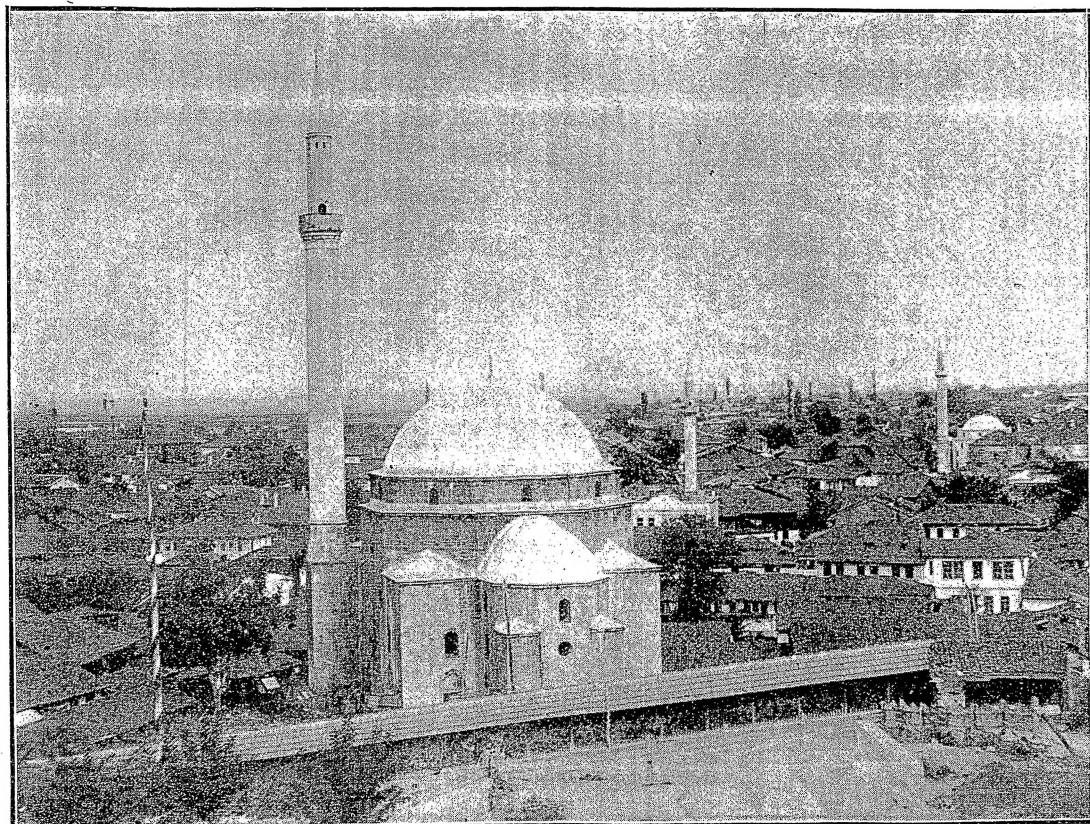
који је у близини Светих Арханђела, у суседним северним брдима, управљао хиландарским метохом, манастиром Св. Петра Коришког. Григорије је баш у то време довршио лепо уређену нову цркву и снабдео је имањем. Сазнавши за жељу краљеву, Григорије је одмах своју нову цркву у Кориши, са ћелијама и имањем, које је он лично купио, понудио за метох Светим Арханђелима и привремено склониште и пребивалиште игумену... и њим братин новог краљевског манастира. Душан је ту понуду врло радо прихватио и 19. маја и. г. издао је повељу о томе.¹⁾ — У тој повељи краљ нарочито похваљује старца Григорија за толику пажњу према задужбини и жељи краљевој.

2. Положивши тако основ својој задужбини, манастиру Светих Арханђела, краљ Душан је оставио игумана Јакова, да се из манастира Св. Петра Коришког брине о даљим припремама за градњу манастира; а сам је пошао на послове

¹⁾ Ст. Новаковић, Законски Споменици, стр. 412.

Сл. 7. — Полуострво Св. Арханђела са градским платном. — Поглед са североистока.

Сл. 8. — Синанпашина џамија у Призрену, изграђена од углачаног камена и другог материјала узетог од Св. Арханђела. — Поглед са југа.

Сл. 9. — Тумулус развалина Св. Арханђела, пре откопавања. — Поглед са југоистока.

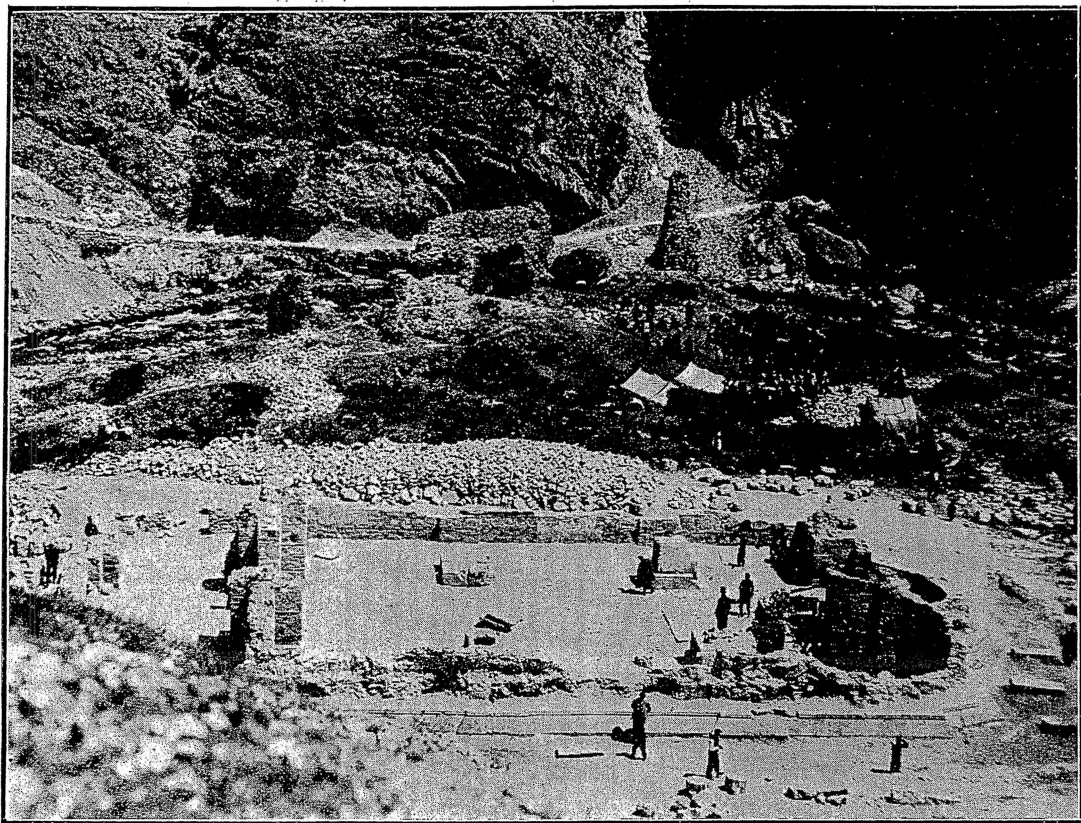
који ће му ускоро омогућити да се прогласи и крунише за цара Срба и Грка. Ти послови и доцнији радови на осигурању и проширивању нових тековина

Сл. 10. — Снимање ситуационог плана Св. Арханђела, пре откопавања, на тумулусу главне цркве.

Српске Царевине, одложили су градњу цареве задужбине на Бистрици за неколико година. Али игуман Јаков вршио је савесно поверени му задатак. Он је за то време успео да нађе архитекта и остале мајсторе, да сачини план свих грађевина, да прибави сав, нарочито разноврсни мраморни, материјал и да место, на коме ће се манастир подићи, рашчисти од старих грађевина.

3. Четири године доцније, после избора места за градњу Светих Арханђела и постављања првог игумана царској задужбини, цар Душан је у сред лета 1347. год., пре него што ће поћи у Свету Гору, поново дошао у Призрен, да прегледа све припреме и да изда наређење да се почне грађење манастира у пролеће идуће године, када се он врати из Свете Горе. Тако, на име, треба

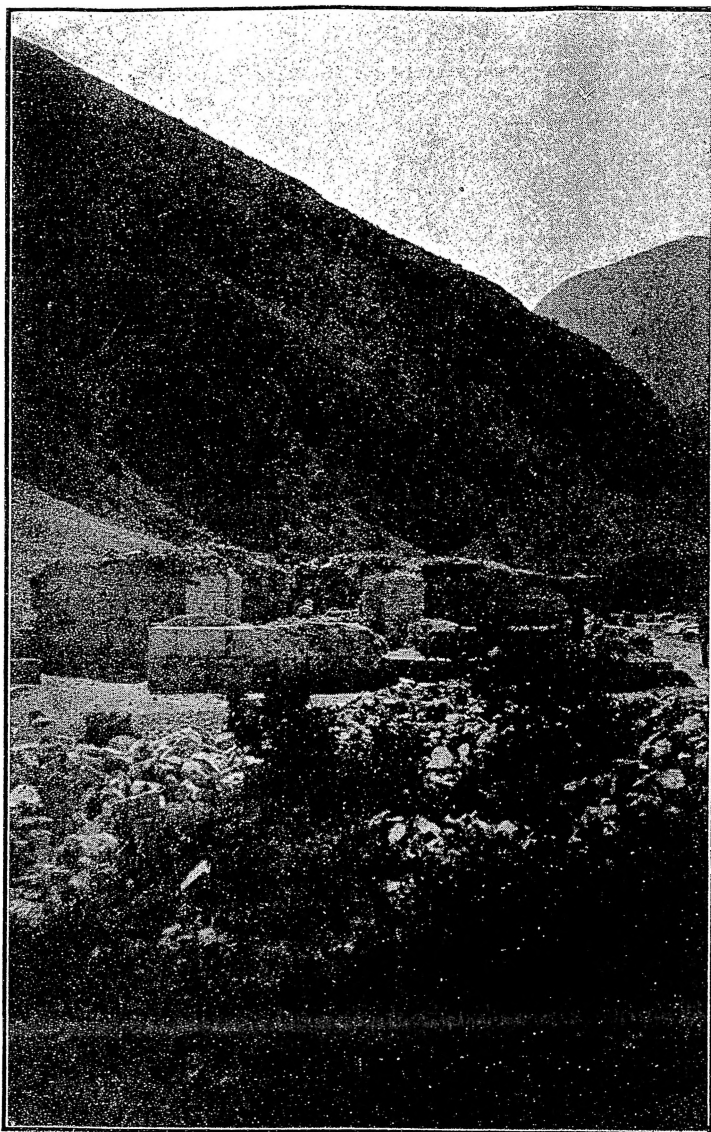
Сл. 11. — Главна црква Св. Арханђела, после откопавања. Снимак са првог појаса градских зидова. — Поглед са југа.

разумети ону белешку у књизи *Diversa Cancellarie* Дубровачког Архива од 28. августа 1347. год., да је цар Душан 1. августа те године, — када је дошао у Призрен *ad incharar la sua ecclesia de Sancto Archangelo*, — уредио односе са три дубровачка властелина, који су у закупу држали неке тргове у царевјој држави. Јер, *incharar* не може се овде узети као грешка у место *consecrare* (осветити), као што је то учинио К. Јиречек,¹⁾ већ као *inchoare* (почети), пошто нас даљи извори, у чију веродостојност немамо разлога да сумњамо, уверавају, да је градња манастира Светих Арханђела стварно почела тек у пролеће 1348. год., а о покривању нове цркве оловом радило се тек 1349. године.

4. Датум почетка градње Светих Арханђела даје нам једна повеља цара Душана српском манастиру Светих Арханђела у Јерусалиму. Она је издата у Призрену 29. априла 1348. год., као што се у њој каже: *кѣда погтаки царьтко ми чимане Архангела Ииѣанла.*²⁾ А о времену акције за покривање оловом ове

¹⁾ Споменик XI, стр. 28.

²⁾ Ф. Миклошић, *Monumenta Serbica*, стр. 135.

Сл. 12. — Први откопани зидови нартекса Св. Арханђела, са запада.

није. По фрагменту записа на једном мраморном фризу, ископаном ове (1927.) године из рушевина Светих Арханђела, може се закључити: да је израда вајарске орнаментике у мрамору на цркви Св. Арханђела довршена тек 1351. године. У исто време рађен је живопис у цркви на свежем малтеру. А постављање чувеног мозаик-патоса несумњиво је извршено још доцније, када су сви остали послови у унутрашњости цркве потпуно довршени били. На тај начин лако је могуће, да је цела задужбина цара Душана: главна црква Св. Арханђела, са гробницом царевом и капелом Св. Николе, трпезарија и ћелије, са болницом и другим просторијама, дефинитивно довршена била тек 1352. год., уочи десетогодишњице од времена када је пала коначна одлука да се граде Свети Арханђели и од времена када је обављен избор места на коме ће се они градити.

Вероватно је, да је у вези са дефинитивним довршењем Светих Арханђела било и постављање њиховог првог игумана Јакова за митрополита у Серезу, као

царева цркве сведочи један податак из књиге *Distributiones Testamentorum* у Дубровачком Архиву од 24. марта 1349. год. По том акту цар је у то доба наредио да се сво олово из рудника Трепче, код данашње Косовске Митровице, које је закупац рудника продао био у Котор за 10.000 перпера, има задржати и предати игуману царевог манастира Св. Арханђела да се њиме покрије нова црква (*saluo al dicto igumen per courir la soa clesia d' Arcangelo.*¹⁾)

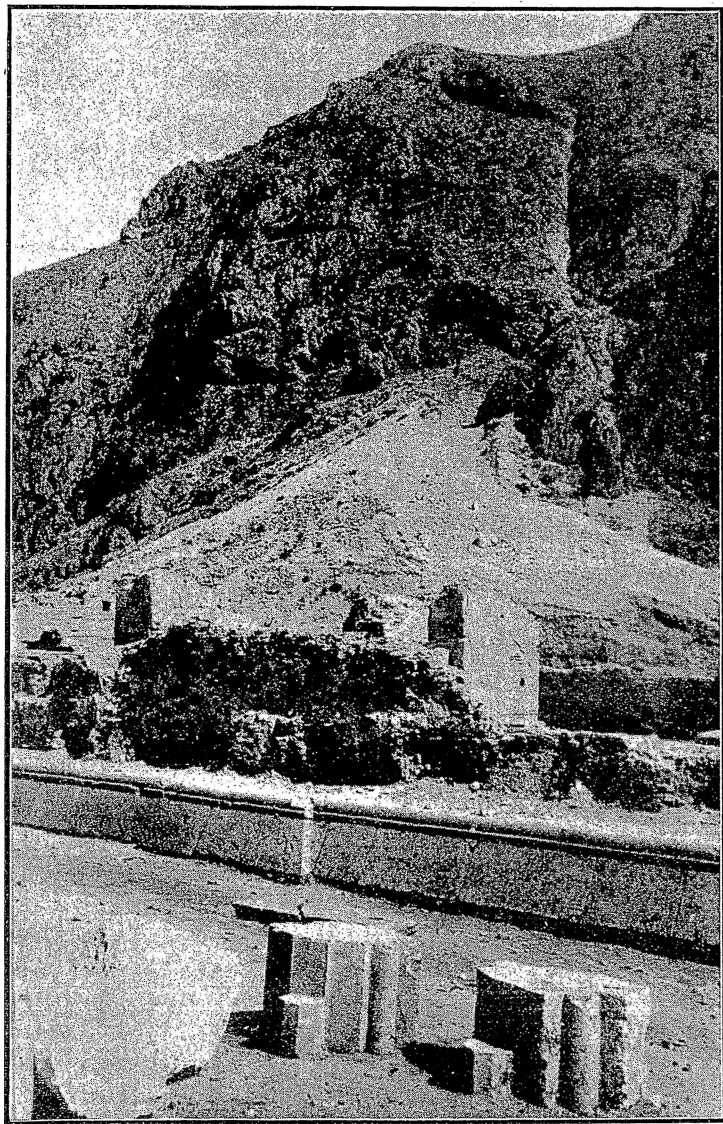
Према изложеним подацима, дакле, манастир Светих Арханђела на Бистрици код Призрена, о коме је одлучено да се гради на том месту још у мају 1343. год., фактички се почео dizати из темеља тек у априлу 1348. године. Како је до тога времена сав материјал за градњу био спремљен, са градњом централне цркве ишло је доста брзо. Стога се већ у пролеће 1349. год. осигуравало олово за покривање царева задужбине. Међутим, необично богата скулптурна декорација у мрамору рађена је много спорије и завршена је доц-

¹⁾ Споменик XI, стр. 28; К. Јиречек, Историја Срба III, стр. 227.

и његово награђивање са властелинством Светога Николе на Пчињи под градом Кожљем. Ово властелинство имало је ући у састав великог властелинства цареве задужбине Светих Арханђела код Призрена кад умре митрополит Јаков. Хрисовуљу о том даровању потписали су цар Душан и млади краљ Урош 1353. г.¹⁾

Летописи и родослови из прве половине XV. века забележили су и нарочито нагласили неке карактеристичне особине ове цареве задужбине. Сви је они називају „великом“ црквом. А у карловачком и загребачком родослову очувана је забелешка једног очевидца, који се толико одушевио њоме да је назива „преславном“ и држи да јој „нема ништа равнога под сунцем“. Упоредјујући је за тим са Дечанима он вели: да црква Светих Арханђела својом лепотом и уметничком израдом (добротом и хрдожыткoмъ) превазилази (прѣвхoдитъ) цркву Дечанску, која је само већа или пространија, а не и виша као што се обично узимало, и има бољи мрамор у оплати зидова (кромѣ мрамора и калчѣткoмъ лѣчша Дечанскaа). Најзад, исти очевидац из друге четврти XV. века, нарочито истиче и мозаички патос Светих Арханђела, о коме вели да га нема нигде (ниобрѣтаетъ и нигдѣже), као ни дечанске цркве, ни пећске припрате, бањског злата и ресавског начина писања.²⁾ — Све ово, у главном, потврђују и досадашњи резултати ископавања развалина Светих Арханђела, као што ће се даље видети.

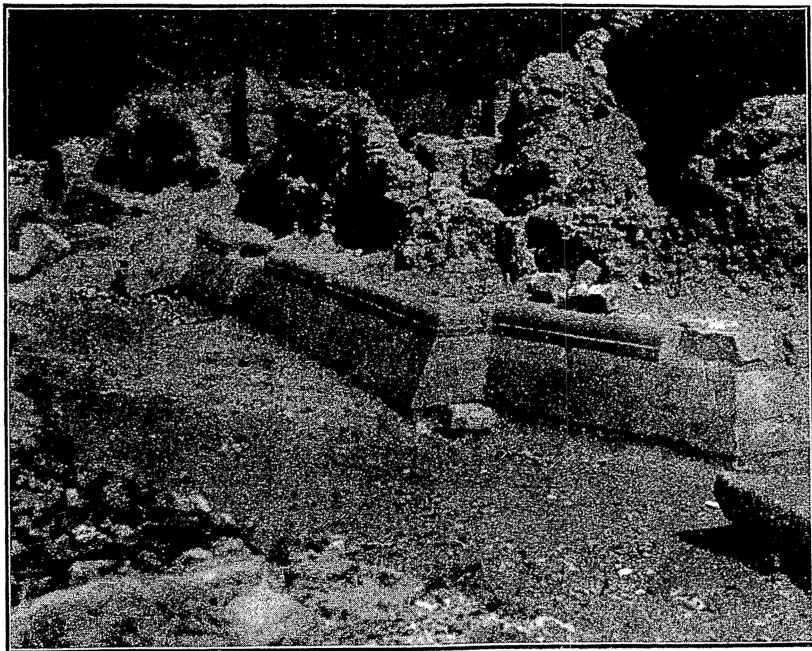
Према историским подацима, с којима данас располажемо, ова сјајна црква првог српског цара служила је, у свом првобитном облику, само нешто више од једнога века (1352.—9. јуна 1455). Саграђена на незгодном тесном терену, који са три стране оплакује плаховита Бистрица и засипају плавине са стрмих кречњачких стена под којима се она налазила, црква Светих Арханђела већ у другој четвртини XV. века била је склона паду. То нам је забележио исти

Сл. 13. — Сокл Св. Арханђела, југозападна страна, с гробом Страцимира (Саве) Балшића и деловима основе кубета.

¹⁾ Ст. Новаковић, Закон. Споменици, стр. 701—705.

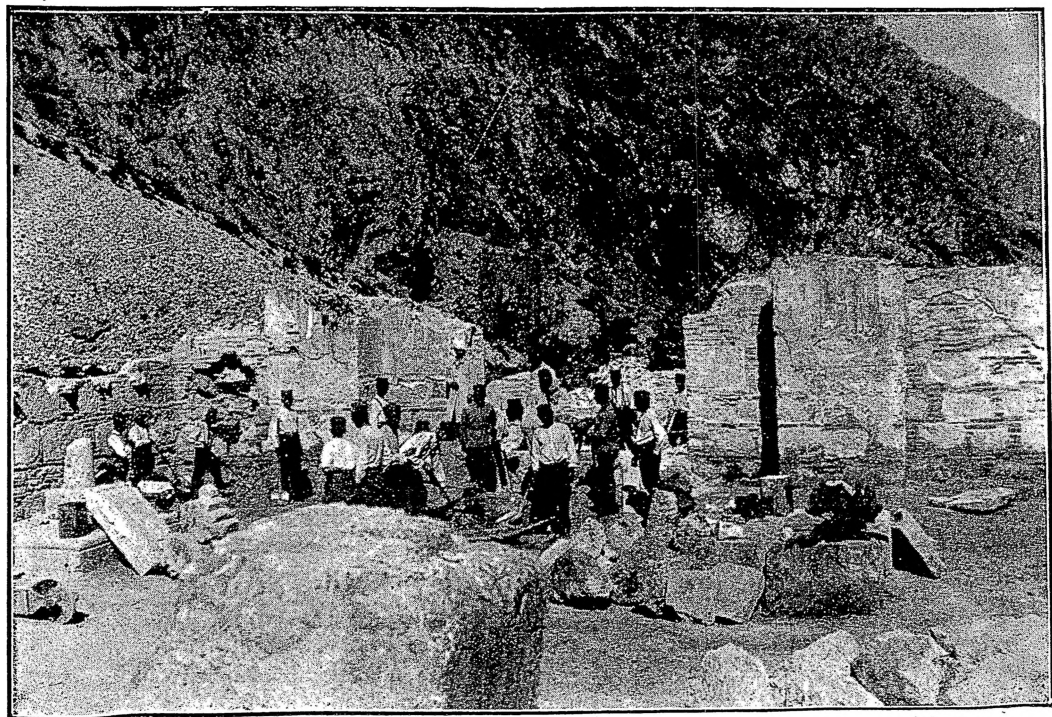
²⁾ Љ. Стојановић, Стари српски родослови и летописи, стр. 34—36, чл. 22.

Сл. 14. — Сока цркве Св. Арханђела, југоисточна страна, са деловима кубета.

онај очевидац тога времена, који нам је оставио горе приведенe податке о њеној лепоти и уметничком значају. Он каже: И такога доброта грѣх ради монах близ еѣтъ разоренїа.

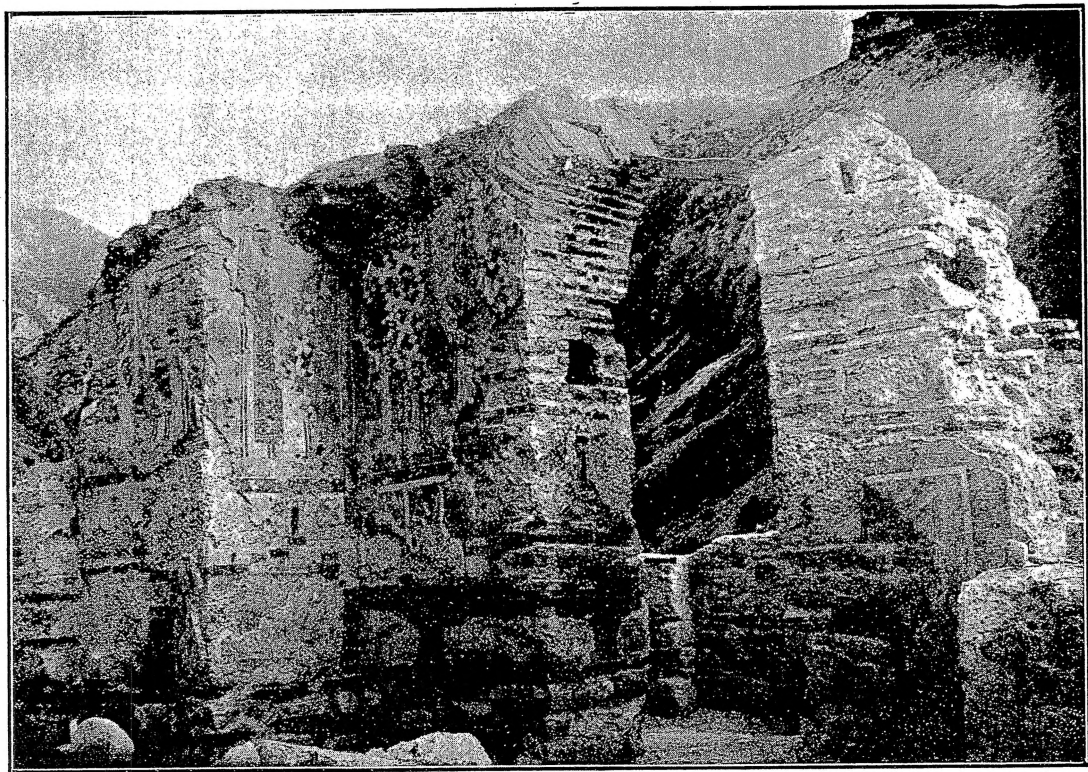
Ускоро за тим дошли су Турци, да и све централне српске области дефинитивно узму под своју власт, као што су то већ раније учинили са свима

Сл. 15. — Чишћење унутрашњег југозападног дела откопаних развалина главне цркве Св. Арханђела.

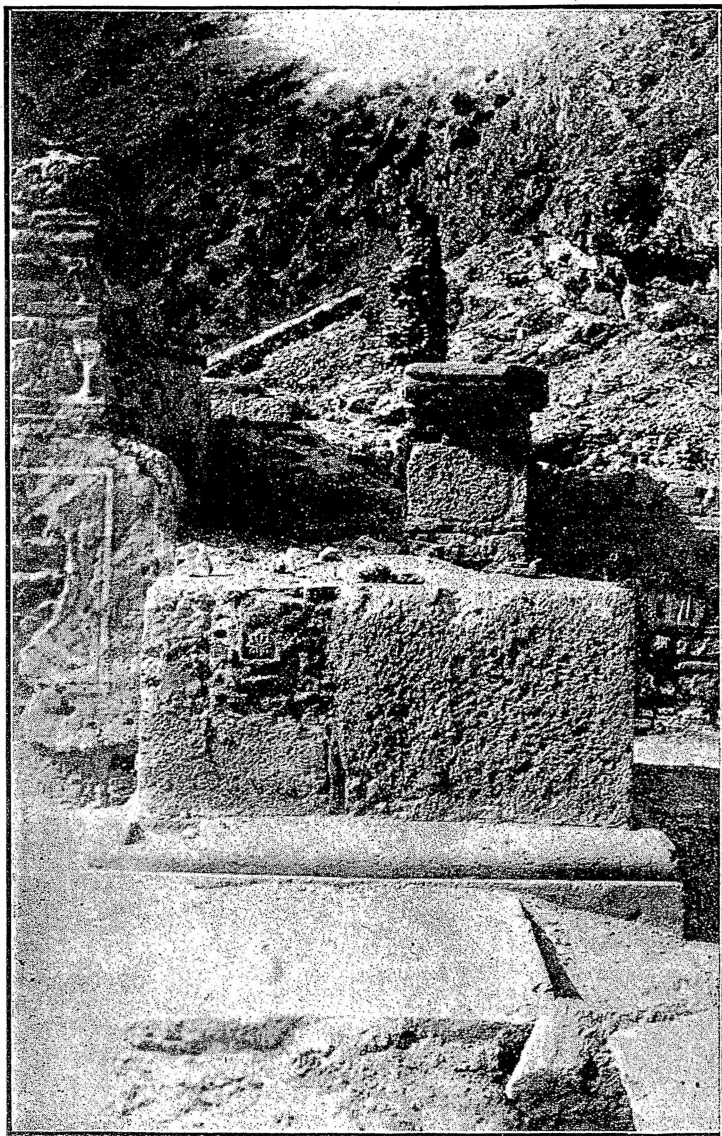

Сл. 16. — Јужна унутрашња страна централног дела цркве Св. Арханђела, са остацима мозаик-патоса и кубета.

Сл. 17. — Остаци зидова и фресака јужне стране централне апсиде.

јужним областима. 1. јуна 1455. пало је Ново Брдо, а већ 9. јуна и. г. и Призрен¹⁾ са Вишеградом, кастелом Светих Арханђела, који је називан и Призренцем. Нема сумње да је том приликом и манастир Светих Арханђела, као фортификациони објект, са својим доњим и горњим градом, разорен и опљачкан тако да је потпуно опустео. — Он је био на главном путу, којим је турска војска

Сл. 18. — База југоисточног стуба кубета.

од Новог Брда, преко Качаника и Средске, пролазила за Призрен и даље за Метохију и Бихор. — Турци су том приликом опљачкали и однели не само све драгоцености које су нашли по цркви и манастиру, као и у ризници на Вишеграду, него су разбили и гроб цара Душана, опљачкали га и расули кости царева.²⁾ Шта више, врло је вероватно да је већ том приликом разлупан и раскидан и мозаик-патос у цркви, да се под њим тражи скривница са „царским благом“;

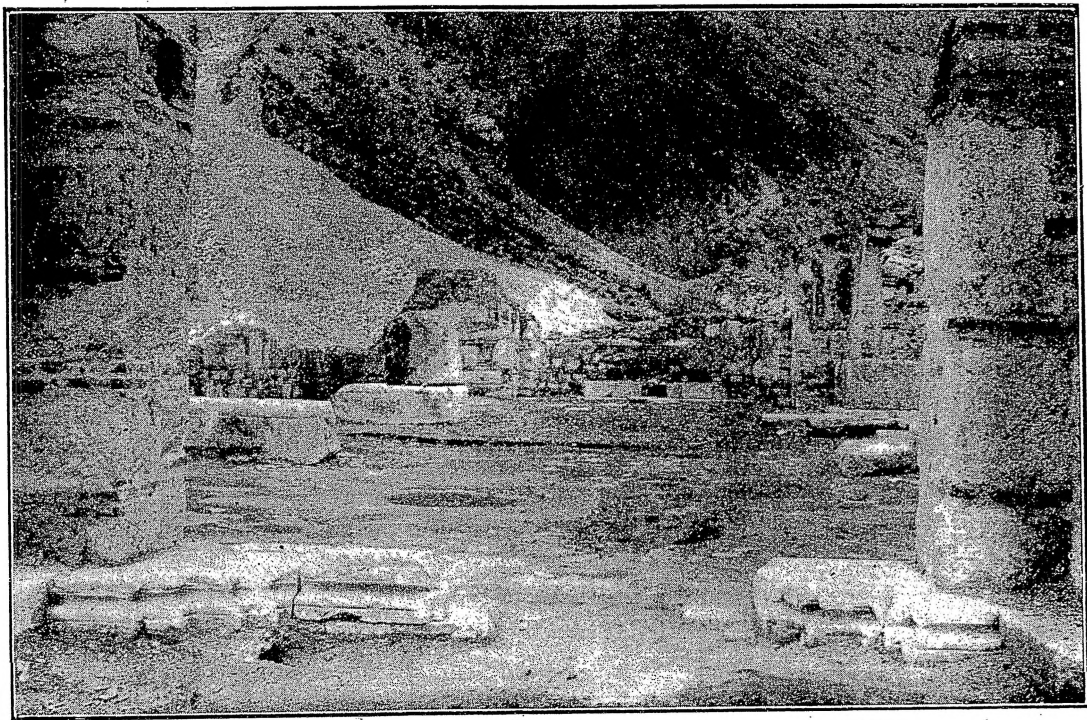
¹⁾ Гласник LIII, стр. 91. — К. Јиречек (Историја Срба II, 164), Ст. Новаковић (Годишњица III, 253² и 298) и други нетачно наводе, да је Призрен пао Турцима у руке 21 јуна, јер се тај датум односи на пад Бихора у Загорју.

²⁾ Сравни Гласник Скоп. Науч. Друштва I, 2, стр. 488—489.

јер при откопавању готово ни једна плоча од тога патоса није на свом месту нађена, а неки мањи делови његови нађени су у доцнијим примитивним преградама олтарa и нартекса, узидани као прост грађевни материјал.

Ова нагла катастрофа Светих Арханђела, по свој прилици, главни је узрок да од те сјајне царске задужбине, која је морала бити снабдевена и богатом библиотеком, није сачувана можда ни једна књига; јер и оне три књиге, које се чувају у Св. Гори, Цариграду и Загребу, са записима да су у XIV. и XV. веку припадале манастиру Св. Арханђела, неће бити да су биле својина цареве задужбине, већ Светих Арханђела у Дреници,¹⁾ задужбине Бранковића.

За своје књиге и друге драгоцености манастир је имао ризницу, а за економске производе магацине, у кастелу Вишеграду. — Велико манастирско

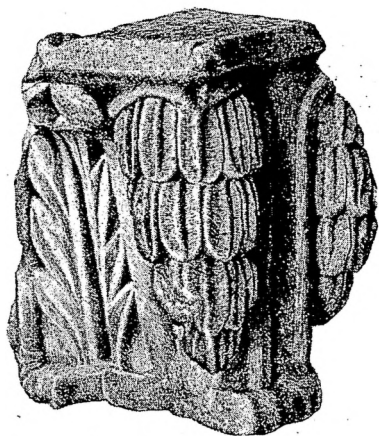

Сл. 19. — Остаци базе портала. — Поглед у цркву из нартекса.

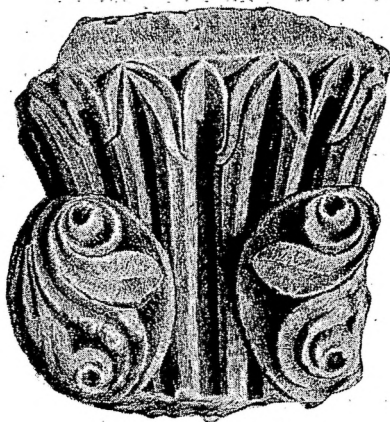
властелинство обухватало је 93 села, од којих је 8 било сточарских (Влашких) и 9 Арбанашких. Главни део тих села био је у плодној Призренској области са жупама Гором, Опољем и Средском. У разним суседним областима налазило се само 17 манастирских села, и то: 4 у Пилотима у данашњој Албанији, по 3 у Метохији и Скадарском Приморју, по 2 у Тетовском Пологу и Скопској Црној Гори, а по 1 у Дреници, Ситници и Топлици. Поред села манастир је имао и многе планине са великим бројем ситне и крупне стоке. Уз то су Свети Арханђели имали многе цркве, куће, млинове, винограде и људе не само по селима него и по разним градовима, а нарочито у Призрену, Скадру, Врању, Велесу и Струмици. Људи по градовима већином су били занатлије. Тако је на пр. у Призрену и његовој околини припадало Св. Арханђелима: 8 кућа шаваца (кројача), 7 воскара, 6 џангара (обућара), 5 зидара, по 3 уздара и ковача, 2 златара и по 1 кожухар и грнчар; а један „каматник“, Дабижив, дужан је био да даје манастиру сваке године 18 лисица. Сем занатлија манастир је имао и 7 призренске властеле и властеличића под својом влашћу. Имао је, даље, један рудник гвожђа у Топлици; добијао је бесплатно зејтин из Бара,

¹⁾ Ф. Миклошић, *Молит. Serbica*, стр. 172 и *Споменик III*, стр. 31.

со из Св. Срђа и Широког Брода, свилу и вино из Пилотâ, мед и восак од Сиринића, Неродимља и Штимља, рибу из Скадарског и Плавског Језера итд. Најзад, цар Душан је наредио, да се од призренске царине сваке године даје Светим Арханђелима 1000 перпера и сав приход од 2 годишња трга у Приз-

Сл. 20. — Капител нађен пред порталом.

Сл. 21. — Капител нађен пред гробницом цара Душана.

Сл. 22. — Велики капител са колонаде нартекса Св. Арханђела; употребљен у Синанпашиној џамији као база једнога стуба балкона.

рену;¹⁾ а цар Урош око 1362. год. уступио је очевој задужбини све приходе од призренског трга уопште.²⁾

¹⁾ По очуваним фрагментима Душанове повеље Светим Арханђелима, штампаним у Гласнику XV, стр. 261—310.

²⁾ Ф. Миклошић, Monumenta serbica, стр. 175.

Главни део ових имања и права задржао је царев манастир за све време српске владавине у тим областима. У Хиландару чува се један акт, који нам сведочи, да је неколико месеци, пред пропаст Светих Арханђела, у јануару 1455,

Сл. 23. — Фрагмент једног фриса.

Сл. 24. — Део довратника портала од полираног белог мрамора.

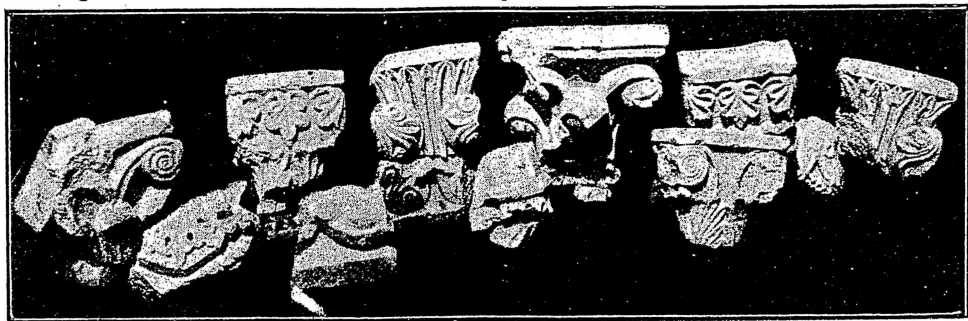

Сл. 25. — Фрагменат пластичне орнаментике из једне архиволте.

решаван један гранични спор између села арханђеловских и хиландарских у призренској области, по наређењу деспота Ђурђа.¹⁾ То је уједно и последњи писани податак о сјајној и богатој задужбини првога српског цара. Са падом

¹⁾ Хиландарски архив, бр. 108, раније 98.

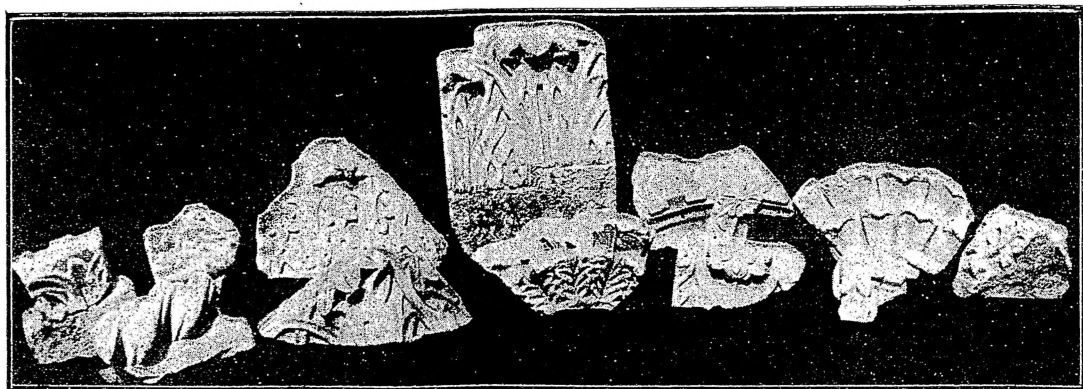
Призрена и манастира у турске руке, 9 јуна 1455, нестало је одмах и властелинства Светих Арханђела. Сва села и имања опљачканог и разореног царског

Сл. 26. — Мали капители из унутрашњости цркве Св. Арханђела.

Сл. 27. — Фрагменти пластичне орнаментике у мрамору, нађени пред порталом у нартексу и средњем црквеном броду.

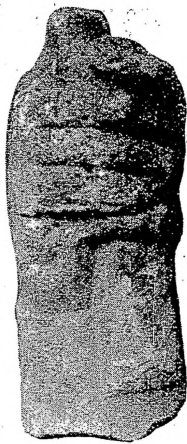
Сл. 28. — Делови скулптурне декорације, нађени уз бочне црквене зидове споља.

манастира разграбили су Турци и њихове удворице, заостала властела и властеличићи.

Колико је времена после ове катастрофе манастир Свѣтих Арханђела лежао пуст, у рушевинама, не може се тачно одредити. Откопани зидови казују нам само толико, да је после неког времена манастир опет оживео, да је отворени лепо нартекс зазидан грубим зидом и на њему остављена само једна уски враташца за улаз, да је исто тако примитивно и грубо преграђен био и

Сл. 29. — Глава цара Душана од мрамора.

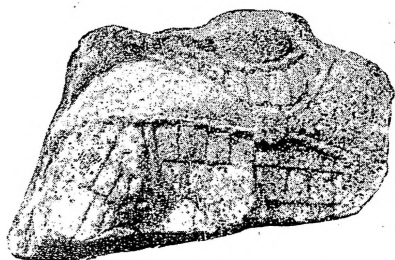
Сл. 30. — Десна рука цара Душана са скиптром или крстом.

Сл. 31. — Лева рука цара Душана са свитком даровнице, хрисовуља.

дивни портал; а на место старог мраморног иконостаса изграђен је био нов прост зид, пун фрагмената двоструких капитета, колонета, фризова и других делова богате пластичне орнаментике од првобитне раскошне олтарске преграде. Када је то учињено не може се установити. Али је јасно, да су то тако могли учинити само велики сиромаси и прости људи, можда околни сељани или сиромашни призренски грађани, са којим побожним свештеником или калуђером.

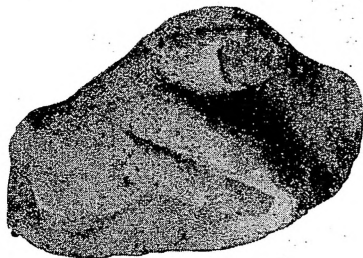
Један једини очувани запис, урезан оштрим оруђем на откопаном фрагменту фреске северозападног пиластра, у централној цркви, бележи само го-

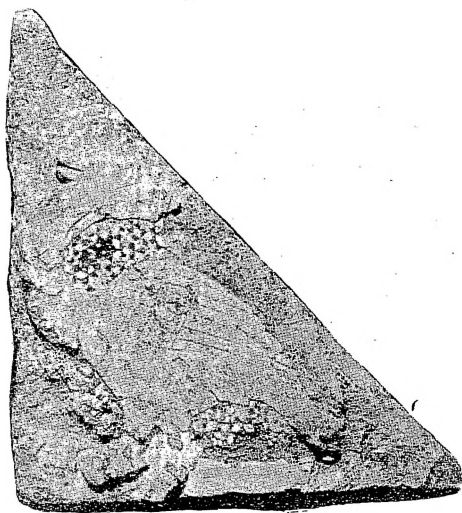
Сл. 32. — Мраморни фрагмент скулптуре једног арханђела.

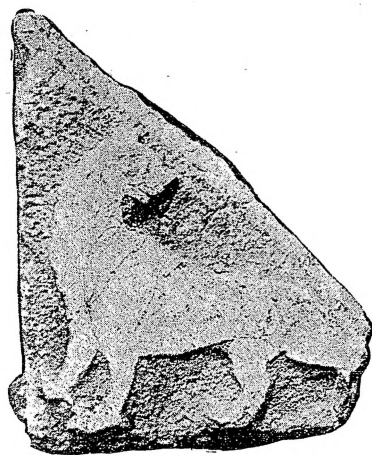
Сл. 33. — Мраморна глава једног младића.

Сл. 34. — Десна шака цара Душана са његове скулптуре на гробној плочи.

Сл. 35. — Чудовишна птица, у мозаику црквеног патоса.

Сл. 36. — Лавица, у мозаику црквеног патоса.

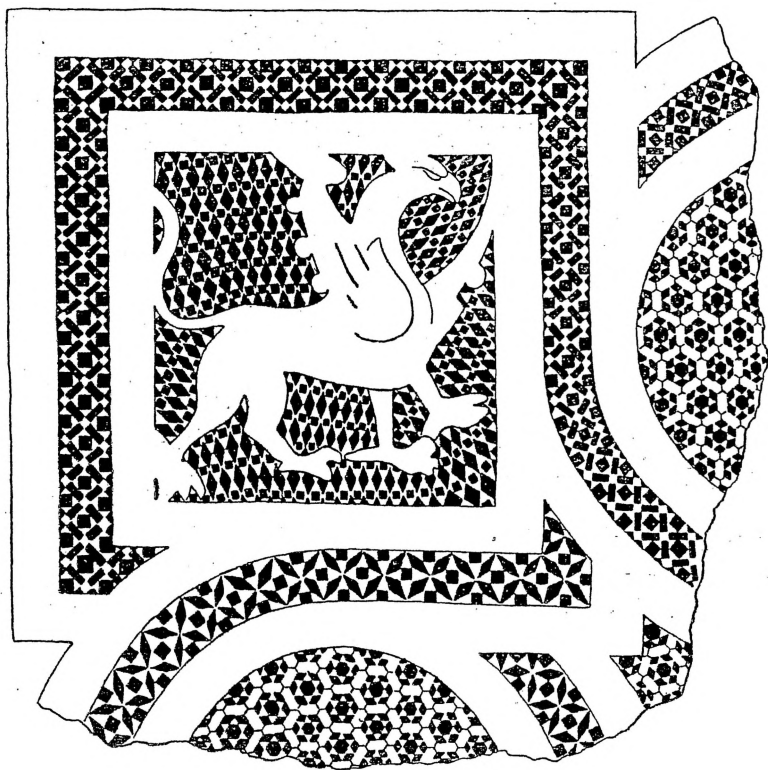
дину 1542 (ѧи). То значи, да унутрашњост цркве тада још није била засута падом сводова и кубета у њу. Кубе и сводови срушени су, дакле, доцније, током XVI. или најдаље почетком XVII. века. Велико обрађено камење из основе и тамбура кубета Светих Арханђела налази се узидано над прозорима

и у гезимсу Синанпашине џамије у Призрену, а она је саграђена 1615. године. Према томе централна црква Светих Арханђела потпуно је оборена негде између 1542 и 1615 године. По народној традицији Синанпаша је, тражећи

Сл. 37. — Змај, у мозаику црквеног патоса.

дозволу од султана да може Свете Арханђеле порушити, навео као разлог: што се у манастирским зидинама крију друмски разбојници, који у клисури Бистрице пресретају и пљачкају путнике. Стога је врло вероватно, да је ма-

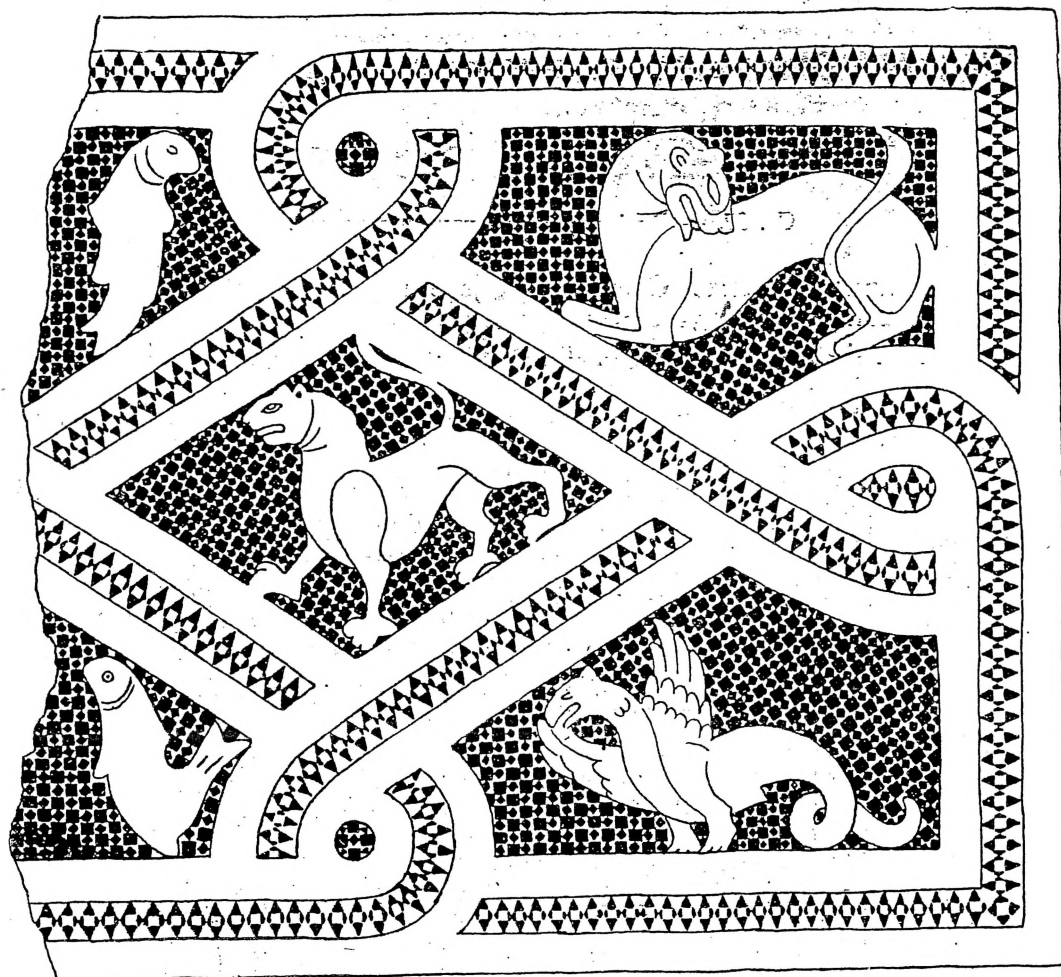

Сл. 38. — Мозаик, нађен у патосу пред царским вратима (ресторација).

настир поново, већ током XVI. века, дефинитивно опустео и постао склониште разбојника. Синан је ту околност искористио, дао је порушити све црквене зидове, који су обложени били углачаним мраморним плочама и све те плоче, заједно са свим осталим за градњу џамије подесним материјалом, дао је пренети у Призрен, па је од тога материјала саградио своју импозантну џамију. У вези са тим занимљива је и друга народна традиција, која прича да је Синанпашина џамија у Призрену грађена по моделу Душанових Светих Архан-

ђела. — Сем исте мраморне оплате спољашњих зидова џамије, на Свете Арханђеле подсећа и отворени трем на монолитним стубовима донешеним из Св. Арханђела, велика висина џамије и њено једино кубе; а уз све то Синанова џамија, као и Душанова црква, има три апсиде (Слика 8), што је код џамија само ванредна реткост.

После Синанова рушења, на месту раније сјајне царске задужбине Св. Арханђела, остала је само велика хумка искиданог и изломљеног грађевног

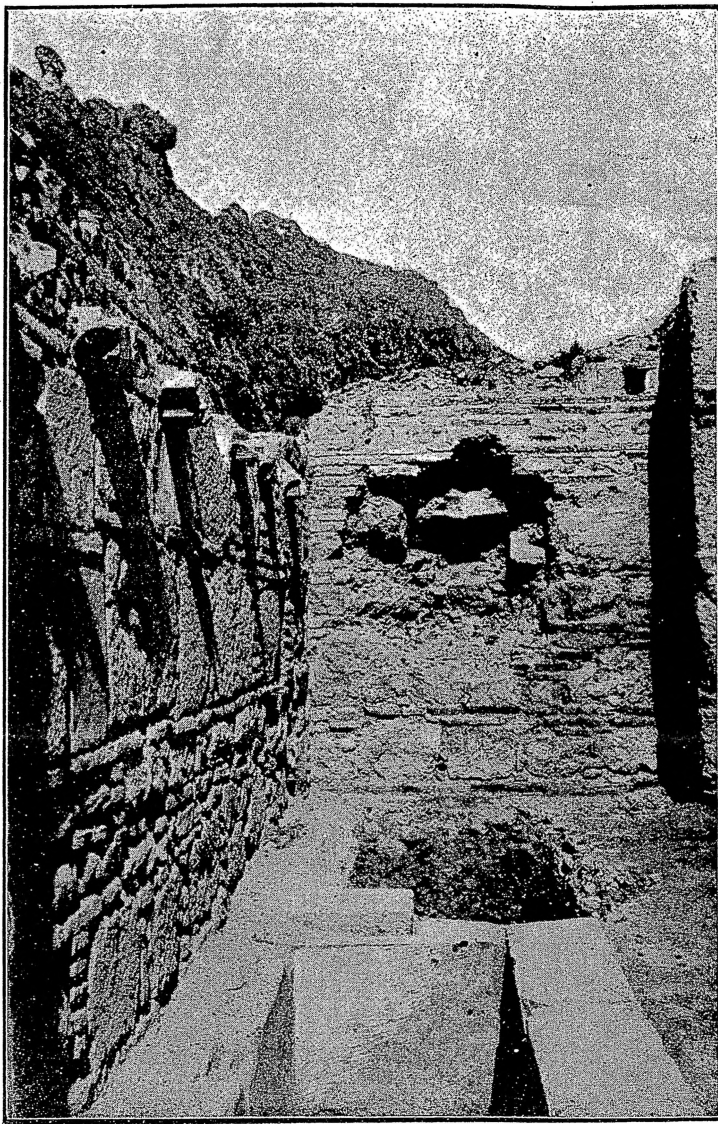
Сл. 39. — Мозаик, нађен у црквеном патосу, на простору под кубетом (ресторација).

материјала од камена, опека и малтера са одломцима фресака, и често готово истуцаног мрамора од раскошне скулптуре. Ту хрпу векови су покрили земљом, на којој су доцније израсли велики цбунови дивљих ружа. Али, ни та хумка бедних остатака изломљених Светих Арханђела није остављена на миру. Легенде о сакривеном благу гониле су многе руке током векова да откапају и прекапају поједина места и начине многа удубљења по затрпаним развалинама и још више иситне заостале одломке богате пластичне орнаментике у мрамору и делове изломљених фресака. Задњи који су то чинили били су Бугари за време окупације (1915—1918) и призренске гимназисте са својим директором и неким наставницима 1923. године.

У таквом стању затекао сам рушевине Светих Арханђела на Бистрици код Призрена, када сам 28. маја 1927. год. изашао до њих, да почнем припреме за систематско откопавање те велике и сјајне задужбине првога српског цара. Приложени снимци (Сл. 9 и 11) показују терен централне цркве Светих Ар-

хaнђeлa кaкaв јe изглeдaо прe oткoпaвaњa и кaкaв јe сaдa пoслe oткoпaвaњa. — Нa тoм прoстoру, oкo црквe и у њoј, нaђeнo јe 1647 вeћих и мaњих фрaгмeнaтa скулптурнe дeкoрaцијe у мрaмoру. Јeдaн дeo тих фрaгмeнaтa прикaзaн јe oвдe нa сликaмa oд бр. 20—39.

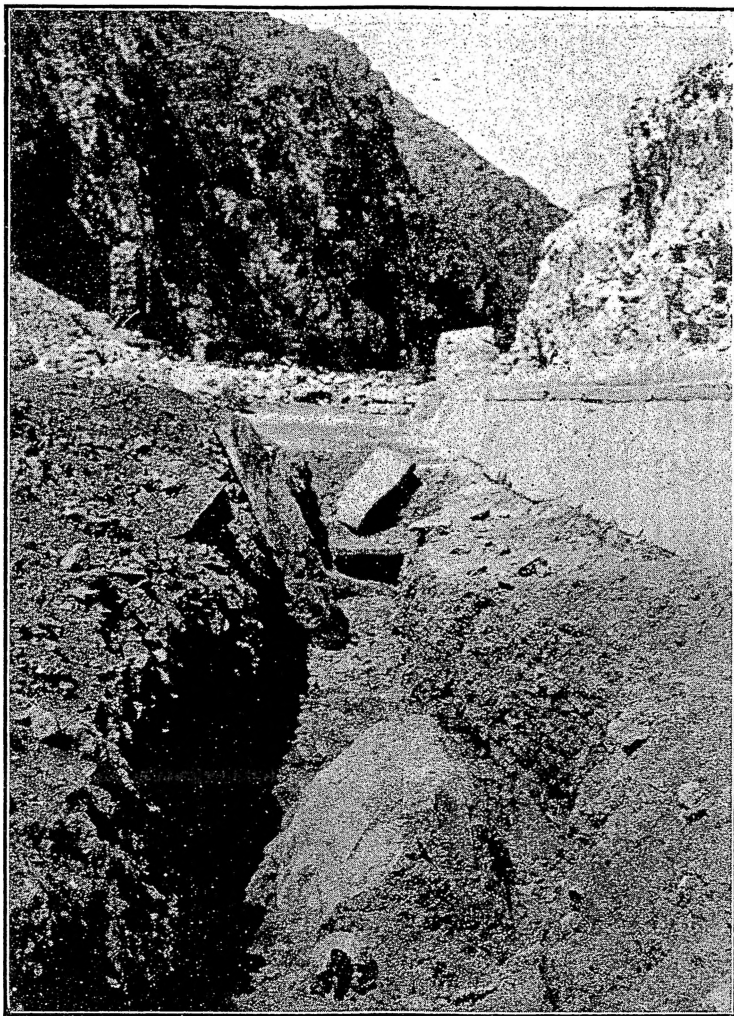
Пoштo јe цeo тeрeн фoтoгрaфски снимљeн и утврђeн ситуaциoни пaн (Сликa 10) приступилo сe oткoпaвaњу 6 јунa. — Пoчeлo сe oд нaјнижeг дeлa

Сл. 40. — Остaди грoбa цaрa Душaнa (југoзaпaдни угao црквe).

нa зaпaднoј стpaни нaјвeћe, цeнтрaлнe хумкe, гдe сe јe сa прaвoм oчeкивao тeмeљ нaртeксa. Успeх сe oдмaх пoкaзao. Истoгa дaнa нaђeнo јe мнoгo aрхитeктoнских дeтaљa, a нaрoчитo фрaгмeнaтa скулптурe у мрaмoру. Пoслe 3 дaнa дo тeмeљa су oткoпaни били, у кoликo су oчувaни, сви зидoви нaртeксa (Сл. 12). Зa тим су oткoпaвaни, дeснo и лeвo, бoчни зидoви цeнтрaлнe црквe, дoк свa црквa у нaoкoлo, с пoљa, нијe билa пoтпунo oткoпaнa. Тo oткoпaвaњe пoкaзaлo јe нeoбичaн, нaгнут и врлo чврст прoфилoвaни црквeни сoкл. Изнaд сoклa сaчувaни су сaмo нeштo, дo висинe oд 1 м. зидoви, кoји су сa спoљaшњe стpaнe пoтпунo дeфoрмисaни (Сликa 13 и 14) приликoм кидaњa углaчaних плoчa зиднe

оплате за Синанпашину цамију. Пошто су откопани сви остаци спољашњих зидова цркве, рашчишћен је и сав терен око њих у ширини до 1,50 м. На свима местима, око целе цркве, нађено је врло много делова пластичне декорације у мрамору, а нарочито пред нартексом и у нартексу око портала на западној страни, као и пред апсидама, којих има три, на источној страни цркве. Сваки предмет добио је свој број, а у дневнику је по тим бројевима, ради боље

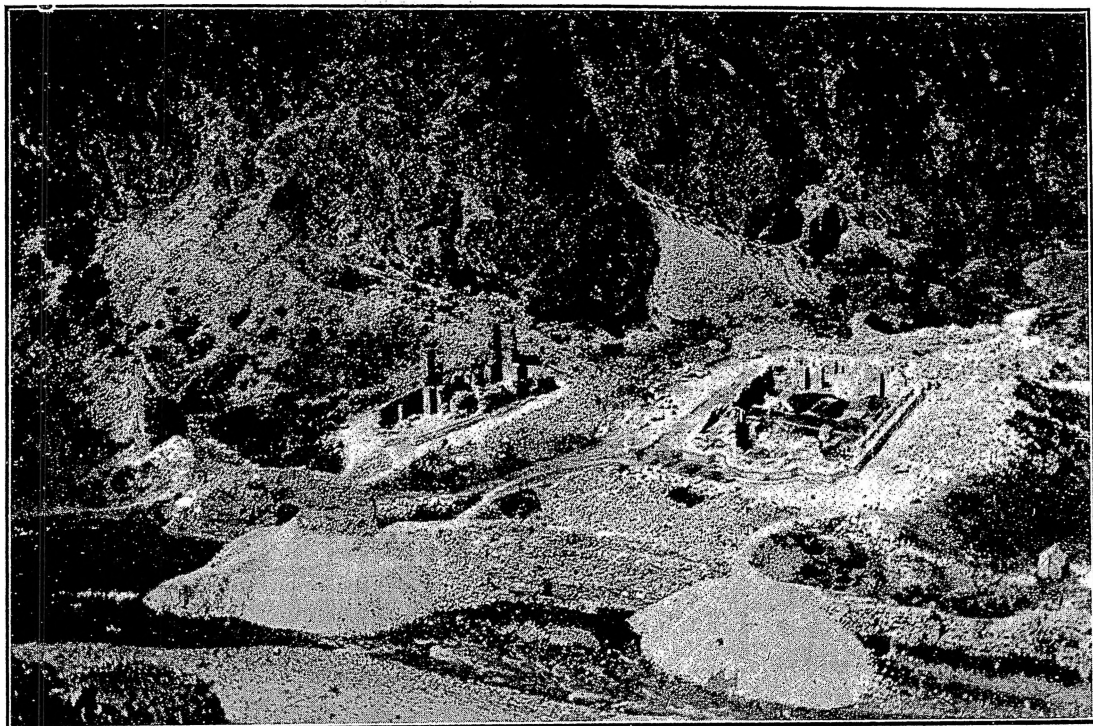

Сл. 41. — Грбови уз јужни сокл цркве Св. Арханђела.

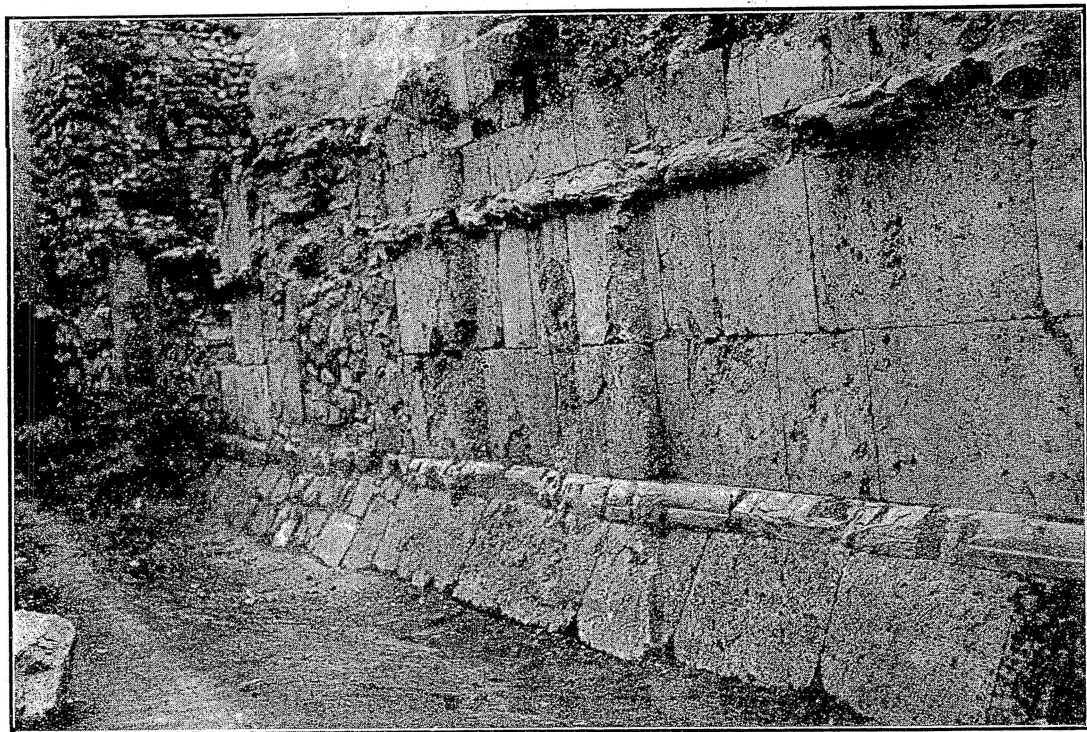
оријентације стручњака, означено место, где је који архитектонски и декоративни објект нађен.

За тим је, исто тако врло пажљиво, очишћена и унутрашњост цркве од обореног и раскиданог грађевног материјала (Слика 15—19 и 11). Том приликом је, поред архитектонских делова од кубета, многих фрагмената изломљених фресака и вајарске декорације у мрамору, — са иконостаса, кубета, прозора, портала и цареве гробнице, — нађено, у искиданој и разбацаној грађи, и врло много излупаних и искварених делова од бившег чувеног мозаичког патоса (Слика 35—39), о коме је летописац XV. века забележио, да му нигде равнога нема.

Гробница цара Душана нађена је у југозападном делу цркве, поред јужнога зида (Слика 40). Израђена је од лепо обрађених плоча модрикастог и вишњикастога мрамора. Дуга је 2,65 м. широка је 0,90 м, а дубока 0,80 м. На зиду више

Сл. 42. — Развалине главне цркве Св. Арханђела и капеле Св. Николе, после откопавања.
Поглед са североистока.

Сл. 43. — Остаци јужног зида капеле Св. Николе.

Сл. 44. — Поглед у капели Св. Николе са запада.

нице, са гвоздеом алком за дизање, нађен је недалеко од ње. Изнад тога поклопца, који је био у равнини са патосом, био је други поклопац од беличастог мрамора са извајаним високим рељефом цара Душана, по западном обичају, коме у средњовековној Србији нема другог примера. Од тог рељефа откопана су само три фрагмента. Један приказује горњи део десне руке и груди до појаса, други десну стопалу, а трећи десну шаку, која је лежала на грудима (Слика 34). Сем тога, у порчељу гробнице, на западном зиду, где би имао да буде портрет ктитора или портрети чланова његове породице, као што је на пр. у Дечанима, нађено је једно удубљење, које већ својим обликом јасно сведочи, да је са тог места силом истргнут неки предмет. И како је, између осталог, откопано и неколико доста добро очуваних фрагмената (глава, руке и ноге) једне цареве мраморне статуе, то је врло вероватно, да је ту, још за Душанова живота, приликом градње, постављена и учвршћена била царева мраморна статуа у природној величини, која је приказивала цара Душана као ктитора, са скиптром у десници и даровном повећом у левици (Слика 29, 30 и 31). — То је такође сасвим нов и

гробнице сачувани су остаци конзола и под њима базаменти стубића, од декоративне конструкције над гробом. Фрагменти колонета, капители и фриса, врло лепо извајани у беличастом мрамору, нађени су у непосредној околини гробнице и у самој гробници. У гробници, затрпаној искиданим и поломљеним грађевним и декоративним материјалом, нађена је сасвим на дну једна мраморна плоча, изваљена из њеног северног бока, и под њом пажљиво прибрана хрпа костију, нарочито пршљенова од кичме и ребара, потпуно белих, као да су на сунцу сушени. То су несумњиво остаци тела великога цара Душана, које је, после разорења и пљачкања манастира Светих Арханђела и царева гробнице, нека побожна рука сакупила и склонила под плочу у гробницу; а све друго разнела је сујеверица и побожност на разне стране, као што сам то већ раније утврдио на основу писаних извора.¹⁾ Разбијени поклопац од гроб-

¹⁾ Гласник Скопског Научног Друштва I, 2, стр. 488.

осамљен појав код нас, према раније и касније увек уобичајеном приказивању ктитора у цркви само живописом *al fresco*.

Ради сондирања терена на коме је саграђена црква Светих Арханѣла, ископани су дужни и попречни канали кроз целу цркву и око ње. Том приликом нађени су, одмах под малтером у коме је лежао црквени патос, врло пажљиво израђени и малтерисани каналићи, уз црквене темеље и кроз средину цркве, управљени од брда према Бистрици, за одвајање воде, која се слива са брда и подилази цркву. У дубини од 0,50 м нађени су темељи старе византиске цркве, са много малтера и остатака фресака, на којима превлађује светла боја. Готово у истој дубини, али ван темеља старе цркве, нађено је 5 гробова из раног хришћанског доба, који су покривени били великим римским цреповима под углом, у облику крова. У тим гробовима и око њих нађено је много одломака старе керамике и кости разних животиња, нарочито зуби од вепра, јелена и коња, а рогови од срндача и говеда. Око цркве на северној, источној и јужној страни, уз сокл, нађени су такође гробови. То су гробови монаха и манастирских старешина цареве задужбине. Обично су изграђени од простих камених плоча у облику мртвачког ковчега, горе ширег а доле ужег; каткад само и у облику крова (Слика 41). Један од тих гробова, уз сокл северне апсиде, израђен је необично лепо од цигле и малтера. У њему су нађена два костура. Сем тога ваља нарочито поменути још једну гробницу ван цркве уз јужни зид, тачно прама цареве гробници с друге стране зида. Она је изграђена од истог материјала и готово исто као и царева гробница, по свој прилици у исто време, само је мања. Врло је вероватно, да је то гробница Душанова властелина Братослава, чија је мати за тај гроб даровала цареве задужбини село Плочице, као што је забележено у царевом хрисовуљу Светим Арханђелима.¹⁾ Доцније је у тај гроб сахрањен монах Сава, ранији зетски господар Страцимир Балшић, као што сведочи на том месту откопана надгробна плоча са натписом:

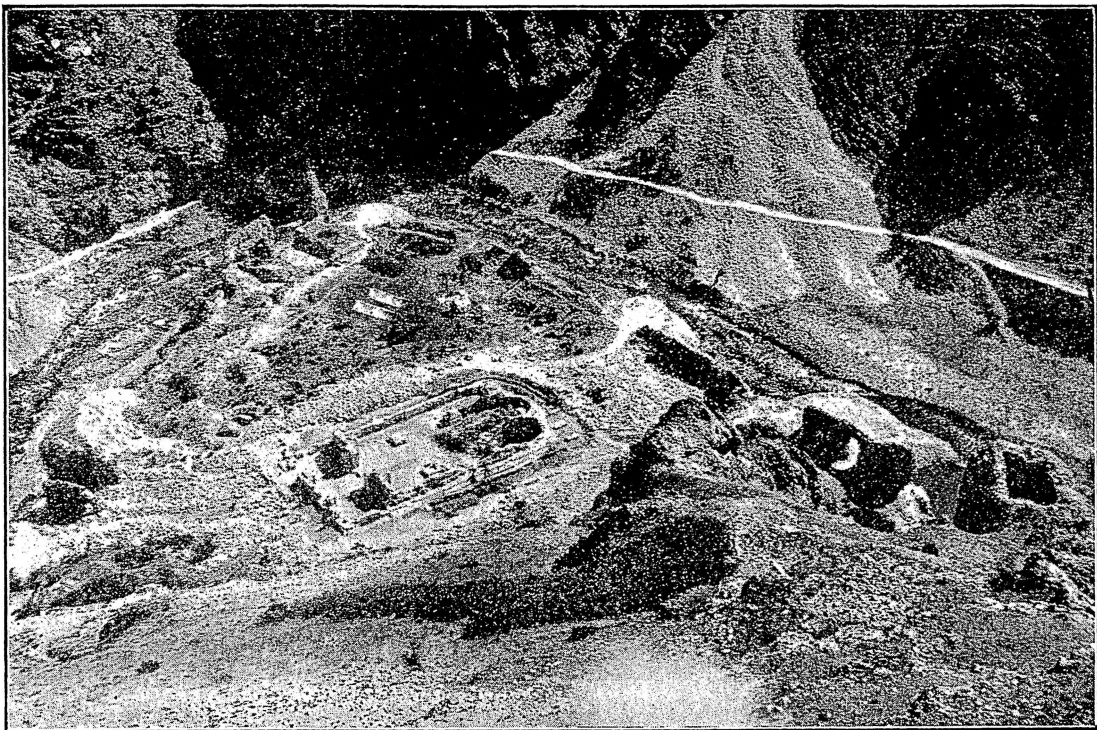

¹⁾ Гласник XV, стр. 305.

....IB дѣ(ъ). прѣитакѣ се мо(на)хъ : Сака : а мирски|зокомъ. Страцимиръ Балшик(ъ)|
И вечна мѣ памѣтъ. В(ъ) лет(о) 1511.

Костур Саве, Страцимира Балшића готово је потпуно очуван.

Када је завршено откопавање централне цркве Светих Арханђела и сондиран терен у њој и око ње, приступило се откопавању једне друге хумке, која се нарочито истицала југоисточно од централне цркве, под самим брдом на коме је кастел Вишеград (Слика 42). Из те хумке дизала су се два зида преко 6 м високо. Откопавање је вршено истом методом и пажљивошћу, као

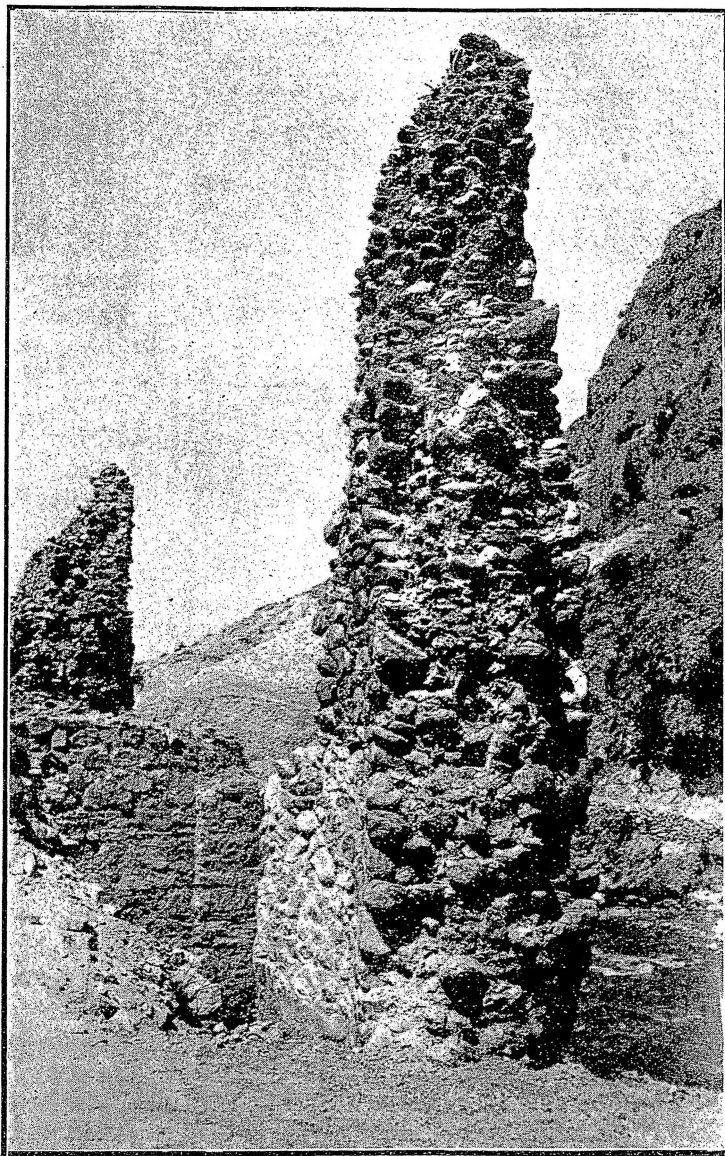

Сл. 46. — Остаци доњег града и цркве манастира Св. Арханђела, снимљени са највиших зидина Вишеграда. — Поглед са југозапада.

и раније. Ускоро је констатовано, да је та хумка скривала остатке разорене капеле Св. Николе (Слика 44 и 45). Њен јужни зид, у висини до 3 м, био је већ пре Синанпаше затрпан плавином с брда, па му је оплата остала непокидана (Слика 43) приликом однашања материјала за Синанпашину џамију. Капела је у основи, у унутрашњости, имала облик тролиста. Споља је, међутим, по свему личила на минијатуру централне цркве Св. Арханђела. Рађена је у исто време. Има исти сокл, исту оплату и имала је такође отворен нартекс. Али је тај нартекс још пре Турака пажљиво зазидан и живописан одличним фрескама, од којих је и на зиду остало нешто фрагмената. Доцније, за време турско, и у капели је такође преграђен олтар грубим зидом (Слика 45), а пред ранијим отвореним нартексом дозидан је још један, спољашни, затворени нартекс (Слика 44). У капели и око ње нађено је 47 фрагмената декоративних објеката у мрамору, међу којима има и Фигуралних представа (попрсја, глава итд.). Сем тога, у првобитном отвореном нартексу капеле, нађена су два гроба од простих камених плоча са изломљеним костурима; а око капеле није нађен ни један гроб. — Уз кости нигде није било никаква предмета.

Упоредо са откопавањем капеле вршена су делимична ископавања и на хумкама уз остатке градског платна, које је опасивало чврстим зидом цео

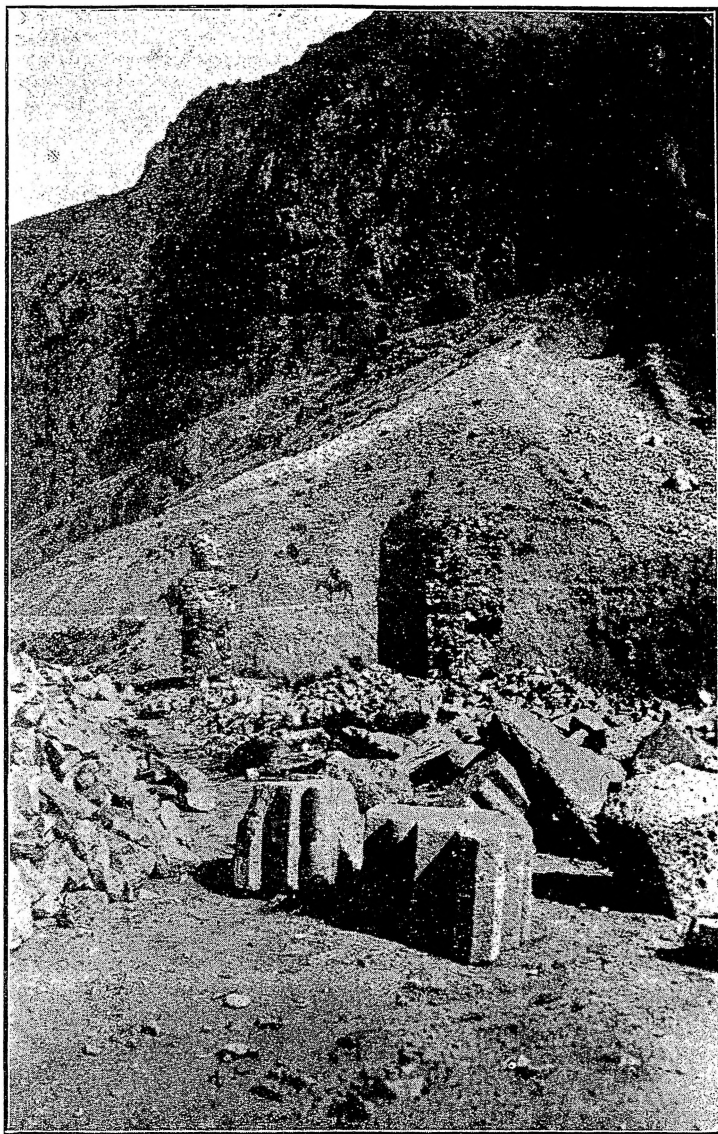
простор полуострва Светих Арханђела (Слика 46). Те хумке покривају остатке развалина разних манастирских зграда и ћелија, које су врло солидно подигнуте биле уз градске зидове над Бистрицом и на самим градским зидовима (Сл. 47). Ванредно чврсто изграђена су била главна градска врата за улаз у доњи манастирски град (Слика 48). Она имају врло јаке двоструке зидове, грађене

Сл. 47. — Остаци градског платна доњег града Св. Арханђела, северна страна.

један уз други, те је врло вероватно да је над њима била кула или пирг за вратара и градске стражаре. Врата су над Бистрицом и окренута су према путу који води из Призрена за Средску; а са путем била су спојена, преко Бистрице, покретним мостом, који се дизао и спуштао. Главе тога моста опажају се још на обе стране Бистрице, која је онда била много јача него данас. — Детаљно истраживање и проучавање оба манастирска града и остатака свих зграда у њима обавиће се другом приликом.

На горњем граду, Вишеграду (Слика 49), извршено је такође само сондирање. — Вишеград је са доњим манастирским градом био спојен нарочитим

Сл. 48. — Главна врата за улаз у доњи град манастира Св. Арханђела, на западу.

За проучавање архитектуре, скулптуре и живописа Светих Арханђела нова откопавања, око цркве, неће моћи дати много нових података. Много више важних архитектонских и вајарских објеката и њихових фрагмената, нашло би се у темељима и зидовима Синанпашине џамије, а можда и по неким другим старим грађевинама у Призрену. Али, већ и на основу до сада откопаног материјала може се реконструисати, и у многим детаљима, доста верна слика спољашњег и унутрашњег изгледа главне цркве Св. Арханђела и капеле Св. Николе у доњем манастирском граду.

Основа (Слика 11) цркве Светих Арханђела представља облик византиске тробродне грађевине, са наосом ($24,20 \times 14,60$) и отвореним спољашњим нартексом на западу ($5,70 \times 14,50$). Сваки брод има посебну апсиду, која је изнутра полукружна а споља полигонална. Средњи брод је за 1,90 м дужи од оба бочна брода. Црква је имала једно кубе, које су носила четири снажна ступца са монолитним постаментима (Слика 17) квадратног пресека (1,60). На наосу била су само једна врата, на западној фасади, из отвореног нартекса (Слика 19).

серпентинама, које су заклоњене биле са два појаса градских зидова и њиховим кулама (Слика 50 и 46). На врху града је био акрополис, од кога има још доста очуваних остатака (Слика 51 и 52). У њему су откопани темељи мале црквице Св. Николе ($5,50 \times 3$ м), тамнице и још неких омањих зграда. Том приликом нађено је много одломака старе керамике, делови гвозденог панцира и оструге. Раније пак, пре 25 година, учитељ Павле Чемерикић нашао је ту више сребрних новаца кнеза Лазара; а 1923, призренске гимназисте нашле су један буздован. — Легенда, међутим, прича: да је на том граду неки дервиш из Цариграда, у давна времена, нашао мраморни кип неке девојке пун златних новаца; па зато Турци овај кастел, поред Ескикале (стари град), називају још и К'з-калеси (девојачко градиште). — Са акрополиса је ванредан поглед на клисуру Бистрице прама Средској и на њен ток прама Призрену (Слика 1 и 3), као и на развалине Светих Арханђела (Слика 46).

У нашој старој црквеној архитектури познате су ми само две цркве, које имају готово идентичну основу са овом основом Св. Арханђела. Једна је старија. То је црква Св. Николе у манастиру Бањи код Прибоја. Њу је око 1329 г. обновио отац цара Душана, краљ Стеван Дечански. Друга је млађа. То је црква Св. Богородице у манастиру Пиви. Њу је, од 1573—1586, подигао патријарх Саватије.

Структура зидова је двострука, византиска и романска. — Унутрашња страна зидова Св. Арханђела показује чисто византиску технику зидања, а спољашња романску. Унутрашњи зидови на којима су биле фреске зидани су наизменичним ређањем камена, опеке и малтера; а спољашњи су били обложени плочама од модрикастог и бледо жућкастог мрамора. Дебљина зидова је 1,05—1,10. Сви високи сводови израђени су били само од бигора или сиге. Око целе цркве ишао је кос профилован сокл од модрикастог мрамора. Површина зидова, како споља тако и изнутра у истом размеру, рашчлањена је била лизенама, које су широке као и ступци кубета (1,60 м), а испадају са обе стране зида са по 0,10 м. Сем тога има података за претпоставку, да су зидови рашчлањени били и са једним или два хоризонтална венца, слично као и на капели Св. Николе (Слика 43).

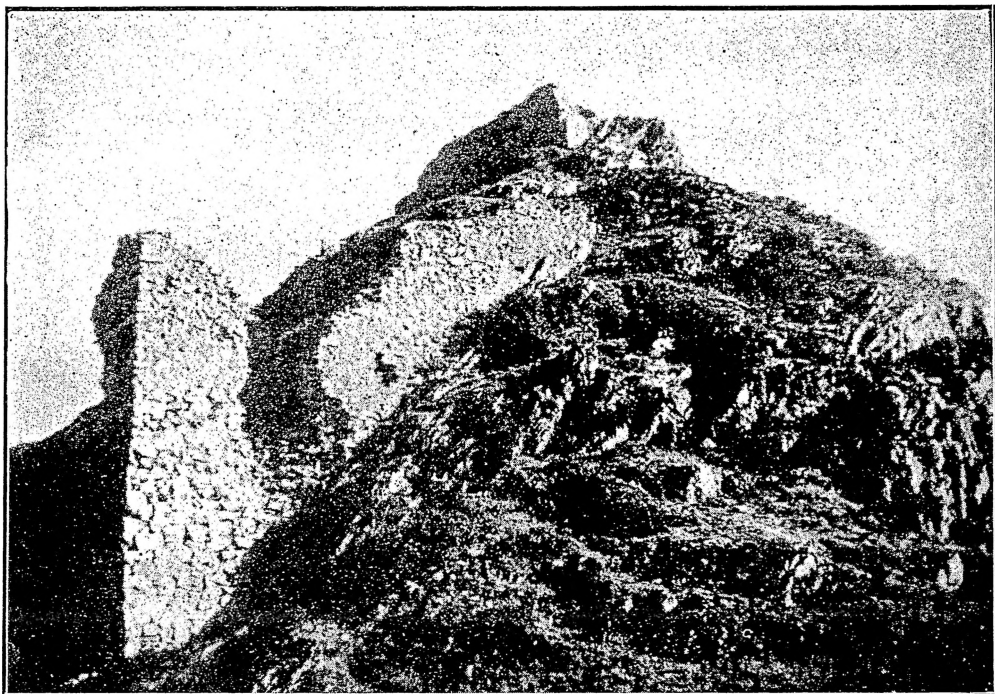
Пластичном декорацијом фриса испод стреје, Свети Арханђели су разликовали се знатно од ранијих краљевских задужбина Студенице, Бањске и Дечана. Они су, место дотле у обичајеног фриса од аркатура на консолима, имали дужом целе цркве фрис од извајаног разноврсног лишћа и лозица (Слика 23, 27 и 28), чијих фрагмената, често врло добро очуваних, нађено је необично много у грађевном материјалу око целе цркве; док од аркатура нема ни најмањег трага ни код развалина Св. Арханђела, ни у Синанпашиној цамији. Али, и ако нема трага аркатурама, у грађи разорене цркве нађено је око десетак интересантних скулптура, а нарочито људске маске и животињске главе, какове се обично скупају на консолима аркатура поменутих ранијих краљевских задужбина. Где су и како су те фигуралне представе употребљене биле не може се још тачно одредити. Ваља само нагласити,

Сл. 49. — Вишеград са пута из Средске. — Поглед са истока.

да су већином нађене у материјалу испод западне фасаде у нартексу и пред њим.

Богатство пластичне декорације Св. Арханђела у мрамору било је веће него и у једне дотадање српске краљевске задужбине. То се види већ и по броју (1685) откопаних фрагмената те декорације. Сем знатног броја мањих и већих капитета, двоструких, целих и половних, са разноврсним орнаменталним мотивима византиског, романског и готског стила (Слика 20—22, 26), међу тим фрагментима налазе се и делови раскошно израђене декорације фризова, тимпанона и архиволти, олтарских плутеја, довратника и надвратника, допрозорја и надпрозорја, као и разних других архитектонских објеката (Слика 23—28). Поред чисто орнаменталних делова има доста остатака и фигуралних престава:

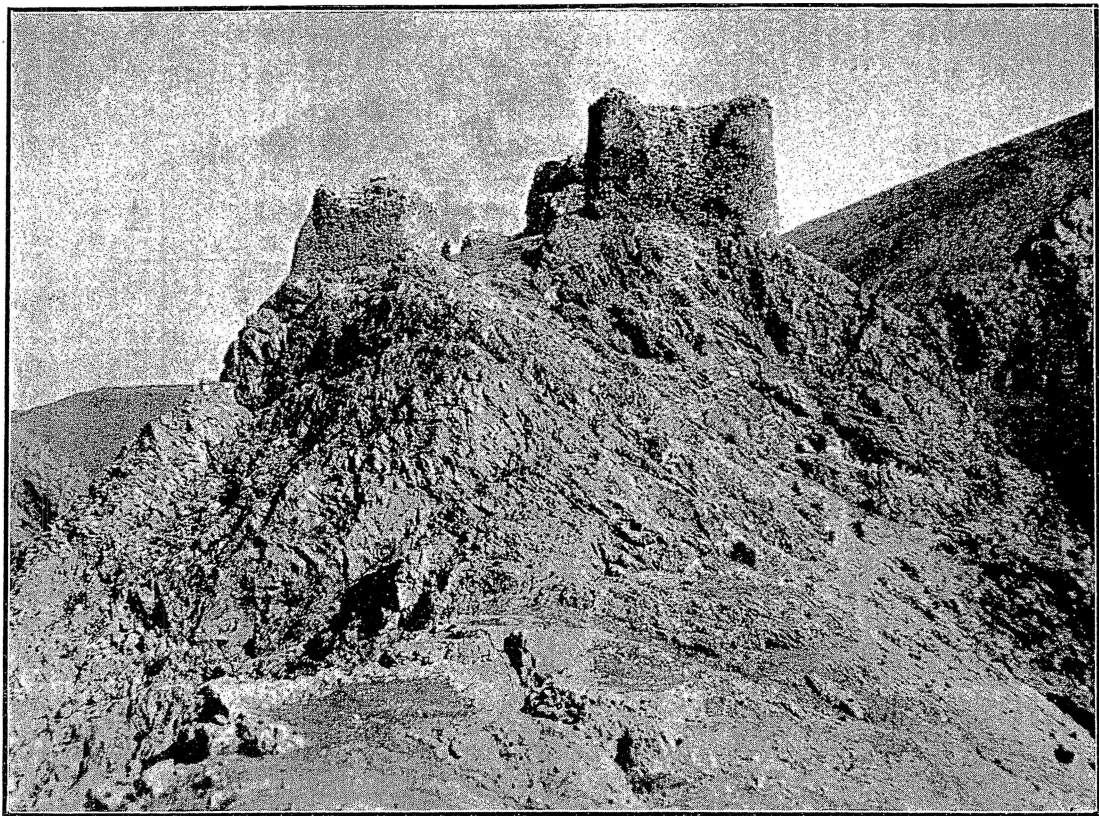
Сл. 50. — Други појас зидова Вишегарда, горњег града Св. Арханђела. — Поглед са запада.

глава, руку, ногу, попрсја ктитора и светитеља, као и крила анђеоских, атланта, животиња, птица и маски људских глава (Слика 29—34). На оделу и крилима познаје се још, по где-где, боја и позлата. Међу фигуралним представама у мрамору, сем делова статуе и високог рељефа цара Душана о којима смо већ говорили (Сл. 29—31 и 34), нарочито се истиче једна представа царева, у четвртини природне величине, потпуно очувана али с одбијеном главом, у пози клечања са десницом на грудима, и попрсје, такође без главе, његова сина Уроша, са истим положајем леве руке. То су несумњиво одломци из сцене у тимпанону над порталом, која је приказивала цара Душана и младога краља Уроша на молитви пред арханђелима; што је опет било једно снажно одступање од старих византиских традиција *al fresco*, у правцу западне вајарске уметности.

Сем портала, који је, судећи по фрагментима ископаним пред њим, био дубок (Слика 19) и богато декорисан разним рељефима (Слика 20, 24 и 27), црква Св. Арханђела имала је неколико двочланих и трочланих прозора, који су такође раскошно украшени били. — Неки рељефи представљају првокласна дела вајарске уметности, а израђени су ажурно и полирано у беличастом мрамору (Сл. 24 и 27).

Сасвим је разумљиво, што се у тако импозантном броју откопаних фрагмената скулптурне орнаментике, опажа често знатна стилска и техничка

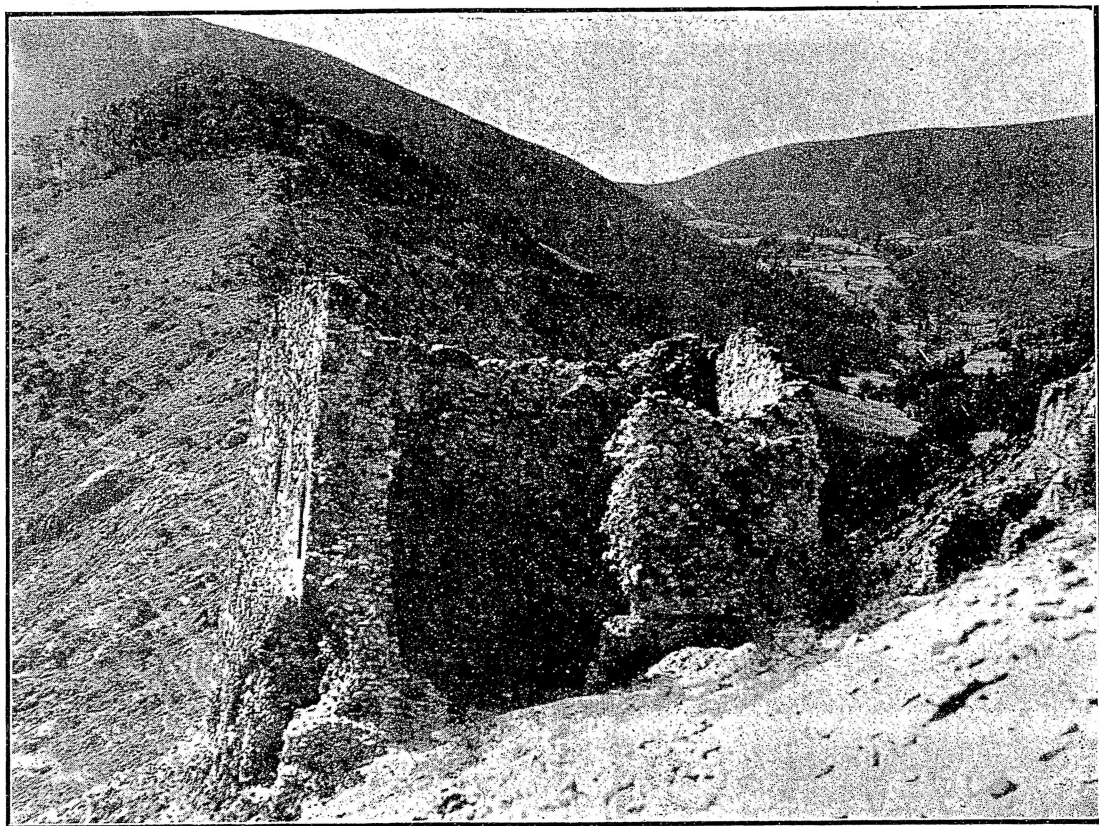
разлика. Толики број скулптура није могао радити само један вајар. Било их је више, слабијих и вештијих. А што се тиче провениенције и значаја њихових скулптура, моћи ће се дефинитиван суд дати тек после пажљиво обављене стилске анализе свих карактеристичних детаља и одлика њених. Једно је већ сада јасно: да су уметници скулптурних декорација Св. Арханђела слободно одабирали потребне им елементе из разних познатих им стилова, да би дали што бољи израз својој концепцији, да оно што је позајмљено није проста копија и да се у делима њиховим осећа и оригиналност.

Сл. 51. — Акрополис Вишеграда. — Поглед са југоистока.

Најефектнији објект у цркви Св. Арханђела био је патос, који је у нартексу и олтару био од углачаних плоча модрикастог и вишњикастог мрамора, док је у наосу био украшен необично компликованим раскошним мозаиком. То је управо био феномен своје врсте за наше средњовековне претке. Летописац XV. века забележио је, као што смо напред поменули, да му нигде равнoг нема. Сада откопани делови тога патоса тумаче нам тај понос наших предака, очевидаца арханђеловског мозаик-патоса у целини, и уверавају нас о његовој необичности и лепоти. Они нам уједно дају и могућност, да га реконструиремо готово у првобитном опсегу, као један од најлепших и најоригиналнијих објеката у нашој средњовековној уметности. Сав патос наоса био је израђен у беличастом и светловишњикастом, модромрасастом, мрамору. А представљао је велики број природних и фантастичких животиња у оквирима богате геометријске орнаментике, чији су жљебови инкрустирани били мозаиком од разнобојних камичака, неке нарочите смесе и угљенисана тврдог дрвета. Камичци, дрво и смеса поређани су били у необично разнолике и ефектне орнаменталне фигуре од звездица, крстића, преплета и т. д. Међу животињама нарочито се истичу лавови и орлови, а за тим змајеви, аждаје, грифони и неке птице тератолошког карактера. Упада у очи велика разноврсност и нарочита живост поза

код свих животиња, као и пропорција, симетричност и елеганција потеза, иако су све фигуралне представе, већ према природи патоса, моделоване скоро самим урезима у равном глатком мрамору (Слика 35—39). Сем тога, неке од тих фигура имају изразите античке и апокрифне реминисценције, те се јасно осећа да су превод слика са пергамента из минијатурних зборника на мрамор. Наша наука има сада прилику и дужност, да се позабави проучавањем порекла и утицаја како на композицију тако и на технику овог, у својој врсти, врло необичног објекта наше старе уметности. — У колико се тиче саме технике, могу

Сл. 52. — Главна кула у акрополису Вишеграда, са погледом на седиште Повилско. — Поглед са севера.

за сада само нагласити, да су врло слично рађени мозаици патоса под кубетом у цркви Св. Богородице у Вељуси код Струмице, грађеној 1080, и у централној цркви манастира Хиландара из првих година XIV. века; само на њима нема никакових животињских представа.

Главна црква Светих Арханђела, као и капела Св. Николе, бежу богато живописане, али се од њихова живописа, и у фрагментима, очувало врло мало. Јужни и северни зид Св. Арханђела порушени су готово до сокла. А на западном зиду и на зиду у јужном делу главног олтара, који су сачувани у висини од 3—4 м, има неколико светитељских фигура (у олтару литургиста, (слика 17), а на западном зиду пустињака), које су очуване само до појаса или највише до рамена; јер први ред светитељских фресака, почињао је доста високо над патосом изнад унутрашњег сокла који је био висок 1,50 м, и представљао је људе, већином, у натприродној величини. Сокл је у обе цркве израђен био у оквирима на црвено-наранчастој и мрасастој основи, од разних геометријских фигура и преплета.

Једина фреска која је очувана у целини претставе, са главом, налази се у ниши јужног зида до олтара у капели Св. Николе у доњем граду. То је

огромно попрсје Св. Николе, црквеног патрона. У тој капели доста добро сачуване су и фреске арханђела Михаила и Гаврила, у природној људској висини, али без глава. Сем тога има фрагмената и од неких других светитеља; а нарочито је карактеристичан део фреске, у главном попрсје, једног светитеља натприродних димензија, у архијерејском орнату, са раширеним фелоном и богатоискићеним и извезеним епитрахилем и омофором. Та фреска обухвата читав северни зид унутрашњег нартекса ове капеле (широк 4,14 м).

Сем поменутих фрагмената сачувано је нешто живописне орнаментике и на унутрашњем соклу и фризовима; за тим неколико лепих малих глава анђела и светитеља, као и других одломака из разних историских сцена Старог и Новог Завета, које беху насликане по високим деловима порушених бочних зидова и по сводовима. Ти су делови пажљиво извучени из поломљене грађе и утврђени у гипсане плоче, да се сачувају. На тај начин биће сачувано и неколико већих фрагмената светитељских претстава из првога реда фресака на западном зиду централне цркве, јер су врло трошне и немогуће их је сачувати на зиду. Ископани комадићи фресака са драперима богато украшеним бисером и драгим камењем, подсећају на свечана одела владалаца и њихових породица. — Они су нађени поред јужног зида, недалеко од гробнице царева.

Сем грандиозности појединих фигура на фрескама и одличне сликарске технике, сличне раду у Матејићу, нарочито упада у очи, да је при фреско сликању у Св. Арханђелима много употребљавано злато. Оно је у танким листићима покривало читаву поља около неких светитеља, нарочито око Мајке Божије, негде само ореолу; а по каткада је злато и по оделу, преко боја, богато разасуто било. — Један део и таквих одломака од фресака утврђен је у гипсане плоче да се сачува.

Имена архитекте, протомајстора, скулптора и живописца Светих Арханђела нису нам позната. Из откопаних одломака од два камена фриза, која су, како изгледа, обухватала цело прочеље цркве Св. Арханђела, сазнајемо да је у мрамору урезан био један дуг и дрвено бојадисан натпис, који је, по свој прилици, садржавао податке за историју постанка и грађења царева задужбине; али су ти комадићи фриза толико фрагментарни, да се о њихову садржају не може још ништа поуздано рећи. Међутим, сви су изгледи, да су нам имена главних зидара сачувана у даровници цара душана за Св. Арханђеле. — То су могли бити з'дци Петрош, Воислав, Срдан, Нос и Воихна, са члановима својих породица; јер је њих цар Душан у то доба преселио из Пнуће код старог Раса, а данашњег Новог Пазара, на имање Св. Арханђела у село Љутоглави код Призрена и обдарио их нарочитим повластицама.¹⁾

Најзад, ваља нам поменути још и чињеницу, да је код цркве Св. Арханђела нађена једна округла оловна плоча, тешка око 40 кг. Она је, по свој прилици, остатак олова, које се топило на лицу места за потребе око покривања крова оловним плочама и за везивање и учвршћивање разних архитектонских делова један уз други. А на јужној страни капеле Св. Николе, под самим брдом, нађена је сасвим слична округла бакарна плоча, на којој се такође јасно опажају трагови преливања. Та околност упућује нас на мисао: да је, можда, кубе на цркви Св. Арханђела, као и на капели Св. Николе, покривено било бакром и да су врата, као, можда, и још неки други објекти обложени били бакреним украсима.

Сви откопани зидови централне цркве Св. Арханђела и капеле Св. Николе, са остацима фресака, настојањем представника власти и угледних грађана из Призрена, по споразуму са потписаним, покривени су привремено кровом од дасака тако, како би што боље били заштићени од деструктивних сила природних елемената.

Али, сви ископани важнији декоративни мраморни објекти, као и из поломљене грађе покупљени и у гипсане плоче учвршћени фрагменти фресака

¹⁾ Гласник XV, стр. 304—305.

задужбине цара Душана, нису могли остати код откопаних развалина на отвореном пустом простору. — *Оставиши их тамо значило би предаши их њој њуној љубави!*

Са великом муком, и за време ископавања, чувани су ти објекти од развлачења многобројних простих и интелигентних посетилаца. Постављен је и један војник да пази само на њих. Па ипак још за време рада нестало је неколико врло лепих мањих објеката. За то сам сазнао тек доцније, по несталим бројевима; а нашао сам који су то предмети били по фотографским снимцима и цртежима, које сам, на срећу, раније учинио. Поведеном истрагом неким сам ушао у траг, али их, на жалост, нисам могао добити натраг. Један виши државни функционер, на пр., однео је 3 објекта и послао их у Београд; и, како ми он сам доцније рече, дао их је, као амајлију, зазидати у темеље своје куће, коју је тада градио.

Када се тако радило за време самог ископавања и строгог надзора, шта би тек било доцније у тој пустињи, којом пролазе сва шарпланинска села за Призрен и обратно, све када би и било могућности да се на том месту сагради склониште за откопане ствари и постави чувар?! То нам сведоче и ове чињенице. — Уз постоље југозападног ступца централне цркве оставио сам, на месту како је нађен, лепо сачуван и врло добро утврђен фрагменат мозаик-патоса, а у фрагменту југоисточног ступца једну лепу мраморну палмету (Сл. 17), врло чврсто зазидану циглом и малтером. Данас више нема ни једнога од тих објеката на свом месту. Фрагменат мозаичког патоса је исечен из лежишта и однесен, а палмету смо нашли такође готово потпуно изваћену из ступца и морали смо је склонити, да не би и она однешена била...

Само неопросиво незнање и несавесност могли би, под оваквим околностима, на лицу места оставиш¹⁾ ископане драгоцене објекте љасичне декорације Свешћих Арханђела!

Ваља још нагласити, да ти објекти нису могли бити пренешени ни у Призрен. Једино згодно место за њих у Призрену била би Синанпашина џамија, али она је претворена у војни магацин и, како се каже, још је неопходно потребна за то. С тога није било другог излаза, за очување драгоцених објеката ископаних из развалина сјајне задужбине првога српског цара, него да се пренесу у Скопље и сачувају у Музеју Јужне Србије, бар дотле док не наступе такове прилике да се код самих развалина буде могао основати и уредити Музеј.

Рад. М. Грујић.

¹⁾ Сравни М. Васић, Жича и Лазарица (Београд 1928), стр. 85—86.